

İSLAM ÖNCESİ TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI ÜZERİNE

Tarih ilminin yapılmasına, yani tarihin yazılmasına aracı olan herşeye kaynak diyoruz. Bu bakımdan eski Türk tarihinin kaynaklarını üç kısma ayırıyoruz.

- A- Sözlü Kaynaklar
- B- Arkeolojik Buluntular
- C- Yazılı Kaynaklar (Kütüphane malzemeleri)

Şimdi sırasıyla bunlar üzerinde duracağız.

A- Sözlü Kaynaklar

1- Mitoloji, Efsane, Destan ve Eski Türk İnançları

Sözlü olarak günümüze gelen tarihi kaynakların başında mitoloji, eski Türk inançları, örf ve adetleri gibi unsurlar gelir. Dünyanın en çok din değiştiren toplumlarından biri olan Türkler, zaman içerisinde bu dinlerin bazı taraflarını kendi gelenek ve görenekleriyle de birleştirerek günümüze kadar taşımıştır.

Türk örf ve adetleriyle beraber, töre adını verdiğimiz toplumsal düzenin gereği olan yasalara ait ilk kayıtları Çin yıllıklarıyla, Orkun kitabeleri, Divanü Lûgat-it Türk ve Kutadgu Bilig gibi yazılı kaynaklarla, destanlarda görebilmekteyiz. Ayrıca Türk yurtlarını gezen seyyahların eserlerinde de bu töre ve geleneklere rastlanılır. Mesela 585 yılında, Kök Türk Kaganlığının başında bulunan İşbara Kagan, içeriden ve dışarıdan vurulan darbeler yüzünden bunalmış ve Çin imparatorluğundan yardım istemişti. Onun bu dileğine olumlu cevap veren Çinliler, buna karşılık İşbara Kagan'dan “Çin adetlerini benimsemelerini” talep ettiler. O da; “bizim adet ve geleneklerimiz çok eski çağlardan beri devam edegelmiştir. Bundan dolayı onları değiştirmeye benim gücüm yetmez. Bizim topraklarımızda idare edilenlerle, yönetenler arasında kurulmuş olan düzeni yaralamağa ben cesaret edemem”¹, diyerek herşeye rağmen törelerinden vazgeçemeyeceğini söylüyordu.

Türk töresine verilen önemi bu şekilde Çin kaynaklarından öğrendiğimiz gibi, Kök Türkçe yazıtlardan da kanunların yerinin Türk devlet yapısına nasıl tesir ettiğini görüyoruz. Kitabelere göre, iyi bir kagan ülkesinin törelerini, yani

---

¹ S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 1997, s.28.

kanunlarını düzenlemeli ve yaymalıdır. Bumın ve İstemi kardeşler kaganlığın başına geçer-geçmez ülkeyi ve töreyi düzenlediler². Çünkü kuvvetli bir devletin varlığı için gerekli olan şartlardan birisi de kanunlara sahip olmadır.

Herne kadar Türk milleti kanunlarını yazılı olarak saklamadıysa da, yüzyıllardan beri sözlü olarak gelen töre hükümleri herkes tarafından bilinmekte ve kayıtsız-şartsız uyulmaktadır. Töre hükümlerine aykırı davrananlar ise en ağır şekilde cezalandırılırdı. Bütün Türk sülaleleri gibi, Çingiz Han'ın kurmuş olduğu hanedanlıkta töreye dayanıyordu.

Bilindiği gibi Türk düşüncesinde önemli bir yer teşkil eden otoriter devlet anlayışının iki dayanağından biri töreye sıkıca bağlılık, biri de devlet kuruluşlarının işleyişine damgasını vuran bu nizamda dikkatli ısrardır. Kanunlardan mahrum bir devletin yaşaması zaten düşünülemez³.

Araştırmacıların bazılarına göre, tarih sözlü bir ortam içerisinde başlamış ve ifade edilmiştir. Sözlü kaynakların içerisinde saydığımız mitolojinin kadrosuna ise, “tarihte adı geçmeyen veya artık unutulmuş büyük kahramanlara ait efsaneler” girer⁴. Bu açıdan konuya bakacak olursak, tarihimizde gerçekte hikayenin karışmış olduğu pekçok efsaneye sahibiz. Bunların başında, Türklerin şimdilik tarihi kaynaklardan öğrendiğimiz ilk devletleri olan Hunların hükümdarı Mo-tun'un hayatı gelir. Malumdur ki, Mo-tun'un gençliği ve mücadeleleri Çin kaynaklarında renkli bir şekilde anlatılmakta ve bunlar Türk tarihine ait ilk destani materyaller olarak göze çarpmaktadır. Bunun yanı-sıra Mo-tun ile Oguz Kagan'ın aynı kişi olduğunu iddia edenlerin de varlığından bahsetmekte fayda vardır. Hun birliğinin en kudretli ve meşhur hükümdarı olan Mo-tun (M.Ö. 209-174), babasının kendisini varis göstermemesi üzerine, emrinde bulunan ve kendisinin eğittiği bir tümen asker ile babasını bir süre avında suikast sonucu öldürmüş ve Hun birliğinin başına geçmişti. O sırada ülkede birtakım karışıklıklar olduğundan zayıf bir halde bulunan Mo-tun'dan komşuları olan Tung-hular, babası Tuman'ın hiç durmadan 1000 mil koşabilen atını istemişlerdi. O da bir kurultay toplayıp, durumu vezirlere sormuş, devlet ileri gelenleri bu atın verilmemesi yolunda karar verdikleri halde, Mo-tun bu atı gelen Tung-hu elçisine vermişti. Bu olaydan kısa bir müddet sonra hiçbir töre ve gelenek tanımayan Tung-hular bu kez de Mo-tun'un hatununu istediler. Devlet meclisi derhal savaş ilan etmeyi teklif ettiyse de, Mo-tun kendi eliyle

² Kişi oğlnta üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş; olurıpan Türk bodunıg ilin törüsün tutabirmiş, itibirmiş. Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 1-2; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 2-3.

³ Gömeç, a.g.e., s.117-118.

⁴ B.Ögel, Türk Mitolojisi, C. 1, Ankara 1971, s.IV.

hatununu verdi. Herne pahasına olursa olsun Türklerle savaşıp, onların ülkesini ele geçirmeyi planlayan Tung-hu hükümdarı ordusunu toplayarak, sınırda bulunan terk edilmiş, çorak bir araziye girdi. Hükümdar elçi gönderdi ve Mo-tun'dan bu toprağı istedi. O da, hemen kurultayı topladı ve devlet ileri gelenlerinin görüşünü sordu. Onlarda Mo-tun'un daha önceki kararlarını göz önünde bulundurarak, "bu toprak parçasını ha terketmişiz, ha terketmemişiz, ne farkeder" dediler. Bunun üzerine Mo-tun kızarak şöyle kükredi: "Toprak devletin temelidir. Biz onu başkasına nasıl verebiliriz" dedikten sonra, toprağı verme taraftarı olanların başını hemen kestirdi.

Türk tarihi için son derece önemli olan bu efsanevi vesika Çin'in ilk resmi tarihi sayılan Shih-chi adlı yıllığın 110. bölümünde kaydedilmiştir.

Bundan başka efsanevi unsurların içinde bulunduğu Türklerin türeyişleriyle alakalı sözlü kaynakların içerisinde Kök Börü ve Ergenekun efsaneleri gelir ki, bunların da Türk tarihi açısından önemi; milletimizin karakterini ve milli yapısını yansıtmaktadır. Bu efsaneleri de şöyle özetleyebiliriz: "Herşeyin sahibi olan Tanrı birgün yukarıda mavi gökleri yarattı. Sonra bu muazzam uzay boşluğu içerisine dünyaları yerleştirdi. Önce göğü, sonra da yagız-yeri ortaya çıkarmıştı. Bütün bunlara rağmen eksik olan birşey vardı. Bu yaratmış olduğu evrene öyle birşey eklemeliydi ki, hem kendisinin yarattıklarının en üstün varlığı, hem de bu dünyanın bir anlamı olmalıydı. Böyle düşünürken kendisinden de birşeyler kattığı insanı vücuda getirdi. Ve "yukarıda mavi gök, aşağıda yagız yer kılınmış; ikisinin arasında da insan oğlu yaratılmıştı". Fakat Tanrı, insanların farklı farklı olmasını arzu etmişti. Onları çeşitli ırklara, kabilelere böldü. O, insan ırklarının bu şekilde birbirlerini tanımalarını ve karışmamalarını istiyordu.

Binlerce yıl geçtikten sonra insan oğlu yeni yeni şeyler öğrendi, başka başka özellikler kazandı. Irklar zamanla birbirlerinden tefrik edilmek için çeşitli adlar almaya başladılar. İşte bunlardan birisi vardı ki, o zamana kadar yaratılmış olan hiçbir ırka, hiçbir soya benzemiyordu. Tanrı, bu ırka o vakite kadar meydana getirdiği hiçbir soyda olmayan meziyetler ve hüneler bahşetti. Bu ırk dünyanın en savaşçı, en zeki, en dürüst, en güzel ahlaklı ırkıydı. Bulduğu coğrafyada ona korkuyla karışık bir saygı hissi vardı. Bu ırk zayıfların ve haklıların koruyucusu, zalimlerin ve haksızların düşmanıydı.

O zamanlar, bahsetmiş olduğumuz bu ırkın başında tıpkı kendisi gibi çok cesur, yiğit ve akıllı bir kişi vardı. Herkes onun sözünü dinler, yap dediğini yapar, yapma dediğini yapmazdı. Bu kişinin adı Türk'tü. Türk "güç, kudret,

erdem” demekti. Onun soyundan gelen kişiler de bu özelliklerinden dolayı o öldükten sonra, bu adı almayı uygun buldular.

Türk’ün yeryüzünde bu kadar sevilmesi, bu ırkın üstünlükleri yüzünden dünyada bazı ayrıcalıklara sahip olması, çevredeki toplumların ve ülkelerin bazılarının ona düşman olmasına sebep oldu. Onun bu düşmanları aralarında gizli planlar yaparak; Türk milletini birgün tuzağa düşürerek büyük bir bozguna uğrattılar. Bu korkunç baskından bir çocuk haricinde kimse kurtulmamıştı. Düşman askerleri bu çocuğu öldürmemişler, fakat kol ve bacaklarını keserek bir bataklığa atmışlardı.

Yeryüzünde olup-biten bu işleri Tanrı makamından seyrediyordu. Kendi yaratmış olduğu, bu kutlu ırkın yok olmasına razı olmadı. Onun için bu çocuğun yanına bir dişi kurt gönderdi. Bu dişi börü, çocuğa et ve yiyecek getiriyordu. Bunlarla beslenen çocuk ölümden kurtuldu. Biraz büyüyen bu çocuk kurtla birleşti ve kurt ondan gebe kaldı. Etrafta kurt gibi yaşayan bir çocuğun olduğunu duyanlar, onu öldürmeye geldikleri zaman, kurt Tanrı’dan gelen buyruğu dinleyerek, çocukla birlikte yaşadıkları göl kıyısının kuzeyinde bulunan bir dağa kaçtı. Bu dağın içerisinde çok büyük bir mağara vardı. Börü çocuğa yol göstererek mağaranın içerisine girdi. Ortasında otları, ağaçları, nehirleri ve gölleri olan bir ova bulunuyordu. Bu ovanın genişliği onlarca km² idi. O kadar güzel bir yerd ki, Tanrı bu Türk çocuğunu adeta cennetin dünyadaki bir eşi olan bu yere özellikle getirmişti. Onun burada çoğalmasını, güçlenmesini ve yeniden kendi adaletini uygulamasını istiyordu. Börü burada on erkek çocuk doğurdu. Bu on çocuk büyüyünce, bu dağı binbir güçlkle geçip, on tane kız kaçırarak buraya getirdiler ve burada çoğaldılar. Bunlardan birisi kendisine Börülü (Aşına) soy adını alarak, çadırının önüne kurt başlı bir sancak astı. Daha sonra bunların hepsinin başı oldu.

Aradan yıllar geçti, Türkler buraya sığmaz oldular. Artık Ergenekun (Kunların çoğaldığı, ergenleştiği yer-Halkın çoğaldığı yer) adı verilen bu kutlu yurttan çıkmak gerekiyordu. Çünkü onlar yıllarca atalarından çeşitli hikayeler dinlemişlerdi. Yaşadıkları, çoğaldıkları bu yurdun dışında bir zamanlar atalarının hükmettiği çok geniş ülkeler vardı. Burada durup, oturmak onlara yakışmazdı. Türk’ün yaradılışının bir gayesi bulunuyordu. O sadece ok çekip, kılıç sallayan bir kavim değildi. Tanrı onu yeryüzünde adaleti ve düzeni sağlasın diye göndermişti. Dürüstlüğün ve iyi ahlakın timsali olması amacıyla vazifelendirmişti. Bu görevlerini icra etmesi için yeniden dünyanın içine dalmalıydı. Fakat buna bir engel vardı. Bu geniş ovanın kurtulmanın yolunu bilmiyordu. İçlerinden akıllı bir demirci çıkıp, kendisinin planı olduğunu söyledi. O, dağın bir yerinde demir madeni olduğunu ve burayı eriterek dışarı

çıkabileceklerini söylüyordu. Buna herkes yürekten sevindi. Çoluk-çocuk, yaşlı-geç herkes elinden geldiğince çalıştı. Kimi odun toplayıp-yığı, kimi körük dikti. Dağın birçok yerinde sıra sıra kömür dizildi. Yamaçların sağına-soluna bir sıra odun, bir sıra kömür kondu. Dokuzyüz deve derisinden yapılan körükler çalıştı; en yaşlı Türk odunları ateşledi ve ellerini göğsüne kaldırarak ulu Tanrı'ya yalvarmaya başladılar. Türkler hep bir ağızdan "Tanrı Türk'ü korusun" diye bağıyorlardı ve O'da yeryüzünün efendisi bu kavmi esirgedi. Tanrı yeryüzüne göndermiş olduğu bu kavmin dualarını işitti. Demir dağ eridi. Yol açıldı. Ancak onların bu günü unutmalarına imkan yoktu. Bu kutlu gün bayram ilan edildi. Hayatlarının yeniden başlangıcı, yeni yılın ilk günü olarak kabul gördü. Bütün Türk boyları yaşadıkları müddetçe bu günü unutmadılar. Ergenekun Bayramı'nda çeşitli oyunlar, eğlenceler ve spor müsabakaları düzenledikleri gibi, atalarının yeniden çoğaldıkları bu yere her sene giderek kurbanlar kestiler. Buraya "Ata sini" yani "Kutlu Atalar Mezarlığı" adını vererek, orada kurultaylar düzenlediler. Yeni yılı karşılarken, burada merasim yaptılar, hanedanlar devletin başına geçerken halkın da katıldığı, kaganlık seçimlerini burada yaptılar".

Hun ve Kök Türk döneminin efsanelerinden sonra biraz da Uygurlarinkinden bahsedelim. Bilindiği gibi, Kök Türklerden sonra Türk devletinin başına Uygurlar geçtiler. Çin kaynakları Uygurların, Kök Türkler gibi Hunların neslinden oldukları yolundaki haberlerde hem-fikirdirler ve onların da kurttan türediğini söylerler. Hatta Çin yıllıklarında Uygurların sesinin kurda benzediği zikredilmektedir. Uygurlara ait iki önemli efsane mevcuttur: Bunlardan birisi Türeyiş, diğeri Göç Efsanesidir ki, konuları kısaca şöyledir: "Hunların eski tanhularından birinin o kadar güzel iki kızı vardı ki, Tanrının onları insanoğulları ile evlendirmek için yaratmış olduğuna inanmıyordu.

Böylece kızlarını daha yüce biriyle evlendirmek için memleketinin kuzey taraflarında yüksek bir kule yaptırdı. İki konçuy buraya hapsedildiler. Bir börü, Hun konçuyularının yaşadığı kulenin etrafında gece-gündüz dolanıyordu. Kulenin dibinde kendine bir in yaptı. Küçük kız, bu kurdun babalarının kendileriyle evlendirmek istediği varlık olduğuna inanarak, kuleden aşağıya inerek kurtla evlendi. İşte bunlardan olan çocuklar Uygur halkının atalarıdır. Söylendiğine göre Uygurların sesleri kurtlarınkine benzer⁵.

Uygurların eski yurtlarında Karakurum adında bir dağ vardı. Bu dağdan iki nehir çıkardı. Birinin adı Selenge, diğeri Togla. Bu iki nehir arasındaki bir

---

⁵ M.J.Deguignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların vedaha sair Garbi Tatarların Tarihi Umumisi**, C. 3, İstanbul 1924, s.8.

ağaç üzerine birgün kutlu bir ışık indi. Bu ışık dokuz ay boyunca devam etti ve ağacın gövdesi şişti. Dokuz ay on gün sonra bu ağacın içinden beş çocuk çıktı. En küçüğünün adı Bugu idi. Memleketini çok iyi idare ettiği için han oldu. Kendisinden sonra gelenler de Uygurların kaganı oldular.

Daha sonra onlar Çinlilerin T'ang sülalesiyle birçok savaşlar yaptılar. Uygur prensesleri Karakorum'daki kutsal bir dağda oturuyorlardı. Çinliler, Uygurların zenginliğinin buradan geldiğine inandılar. Onun için, siz bizim prensesimizi aldınız, buna karşılık sizin kutlu dağınızdaki taşları biz alıp kullanmak istiyoruz dediler. Devlet ileri gelenleri buna karşı çıktılarsa da, kaganı kandırdıklarından dağı parçalayarak Çin'e götürdüler. Bu taşların götürülmesinden sonra bütün hayvanlar göç, göç diye bağırmaya başladılar; kagan öldü ve Uygurlar Turfan'a göç etmek zorunda kaldılar⁶. Böylece Uygurların Göç ve Türeyiş efsanelerini de özetlemiş olduk.

Zaman içerisinde meydana gelen destanlar yukarıda görüleceği üzere birçok mitolojik unsuru bünyelerinde toplamıştır. Türk dili ve edebiyatının en mühim bakıyelerinden olan destanlar Türk tarihi açısından da kaynak özelliği taşır. Destanlar Türk milletinin tarih sahasına çıkışıyla başlar, günümüze kadar gelişen edebiyatımızda ise üzerinde sıkça söz edilen bir tür olarak görülür. Geniş zaman çizgisi içerisinde bazan tarih, bazan da almış olduğu unsurlar icabı bir hayat hikayesi anlamındadır. Destanlar milli ülkülerle donanmış manzum eserlerdir. Çağlardan beri sürüp-gelen bu destanlar, milli ruhu ifade eder. Milli ruhu hayatta tutabilmek, hatta milli tarihi yaratabilmek için pekçok milletin uydurma destanlar bile yazdığına tarih şahit olmuştur. Mesela bugünkü Fars milletinin bir ırk olarak ayakta kalabilmesi milli şairleri Firdevsi'nin yazmış olduğu Şeh-nâme'ye bağlıdır.

Türk destanlarına bir nevi halk tarihi de diyebiliriz. Türk destanları üzerinde çalışan ilk Türk ilim adamı Ziya Gökalp'tir. Ziya Gökalp'in vaktiyle ilkokul çocukları için çıkan "Çocuk Dünyası" adlı haftalık dergide "Türk Tufanı" başlığı ile yazdığı bir manzume Oguz Kagan Destanının değiştirilmiş bir şeklidir. Sonra bir Başkurt Türkü olan Z.Velidi Togan, Türk destanlarının sözlü olarak yaşadığı coğrafyayı ve lehçeleri bilip, aralarında bulunmuş olmanın avantajını da kullanıp, destanlarımızı tasnif etmeye çalışmış ve bazı karanlık noktaları aydınlatmıştır.

---

⁶ A.Öztürk, **Çağlar İçinde Türk Destanları**, İstanbul 1980, s.258-259; S.Gömeç, **Uygur Tarihi**, Ankara 1997, s.79.

Türk destanlarından hayal ve masal unsurları çıkarıldığı zaman, geriye o devirlerin tarihi kalır, böylece destanlarda milli ve sanatsal yönler belirir. Bu özelliklerden birisi ışıktır. Destanların büyük kahramanları; bu kahramanlara kadınlık ve kutsal Türk çocuklarına annelik yapan kadınlar, çoğu kere ilahi bir ışıktan doğarlar. Oguz Kagan Destanı'nın baş kahramanı Oguz dünyaya geldiği zaman onun yüzü gök, yani aydınlık idi. Oguz'un Kün, Ay, Yıldız adlı büyük oğullarını doğuran ilk karısı, ortalığı karanlık bastığı zaman gökten inen bir ışıktan peyda olmuştu. Uygur destanlarında, Uygurlara baş seçilen Böğü (Bugu) Han, diğer dört kardeşiyle beraber Togla ve Selenge ırmakları arasında bir ağaç üzerine düşen semavi bir ışıktan yaratılmıştır.

İslamiyetten sonraki destanlarda da ısrarla devam edecek bu kutlu ışık, Türk inanışına ve düşüncesine Türkistan'ın güneşi hayat saçan ikliminden akseden engin bir ışık sevgisinin eseridir. Eski Türk dininin cennete gitmeyi ifade eden “uçmak” hadisesi ve “sonsuzluk” da bir ışık alemidir. Uygur Kaganlığı zamanında kabul edilen Maniheizmin de temel tanrısı iyilik, yani ışık tanrısıdır. Çünkü Böğü Han'ın rüyalarına giren kız bir nur gibidir.

Bütün bu ışık motifleri bize eski Türk inaniş ve düşüncesinde ışığın önemli bir unsur olduğunu göstermektedir. Türklerin Müslümanlığı seçtikten sonra İslam nuruna neden bu kadar sarıldıkları bunu ortaya koymaktadır. Onlar, İslamın aydınlığını karanlıkta kalmış ülkelere yaymak için yüzlerce yıl canını vermişlerdir. İslamdan önce de bu Türk adaletinin ışığı ve temizliğinden başka bir şey olmasa gerek!

Ağaç sevgisi de Türk destanlarında geniş yer tutar. Eski Türk inanışına göre Tanrı insan cinslerini bir ağacın dokuz dalında barındırmış ve her daldan bugünkü insanlığın bir atası türemiştir. Ayrıca Oguz Kagan'ın Gök (Kök), Dağ (Tag), Deniz (Tengiz) adlı oğullarını doğuran kadın, bir göl ortasındaki, kutlu bir ağaç kovuğunda ortaya çıkmıştı. Oguz'un orduları batıya sefer ederken İtil Nehrini bir ağaç salın üzerinde geçtiler. Cürcet hükümdarını yendikten sonra ele geçirdikleri ganimeti ağaçtan yaptıkları bir kağına ile taşıdılar. Yine Oguz'un akınları sırasında dul kalan bir kadın, çocuğunu ağaç kovuğunun içinde doğurdu ve ona “içi boş ağaç” manasına gelen Kıpçak ismini verdiler. En eski atalarımız Ergenekun'dan çıkmak için demir dağı, ağaç öbeklerini yakarak erittiler. Uygur Türklerinin efsanevi atası Böğü ile kardeşleri, Togla ve Selenge ırmaklarının arasındaki bir ağaçtan, kutlu bir şekilde doğmuşlardı. Bununla beraber, İslami dönemde Osman Gazi'nin rüyasındaki bir ağaç, Türk hakimiyetini Anadolu ve Balkanlara dallarını yayarak haber veriyordu. Türk milleti günlük hayatında ağaç ile o kadar iç içedir ki, bu yüzden destanlarının bile vazgeçilmez bir parçası olmuştur.

Bizim destanlarımızda sıkça görülen özelliklerden birisi de, değişik madenlerdir. Kullandığımız maden adlarının da genellikle Türkçe olması dikkat çekicidir. Meşhur Çor (Şu) Destanı'nda, suyu ve kuşları seven hakanın havuzu gümüştendir. Yine bu destanda, İskender'in askerlerinden birisi Türk erinin vurduğu kılıç darbesiyle ölmüş ve kemerinden altınlar dökülmüştür. Oguz Kagan, millete musallat olan canavarı demir kargı, ona yem olarak kullandığı aladoğanı da bir bakır ok ile vurmuş idi. Oguz Kagan, Cürcet ülkesine sefere çıktığında; yolda duvarları altından, pencereleri gümüştten, çatısı demirden bir ev görmüştü ki, bu evin çatısını açan kişiye de Tömürdü Kagul adı verilir. Tömür, Türkçede "demir" demektir. Destanın en anlamlı bölümü Ulug Türk'ün rüyasında bir altın yay ile üç gümüş ok görmesidir. Ergenekun Destanı'nda ise, maden işlemeyi bilen Türkler, bu maharetleri sayesinde bu kapalı yurttan çıkmayı başarmışlardı.

Destanlarımızdaki bir diğer mühim motif de Kök Börü, yani kurttur. Börü zaman zaman bize ana, bazan kılavuz, bazan sancaklarımıza amblem, yeri gelince kaganın ordusu, ara-sıra savaş uranı, bazan Oguz Kagan da olduğu üzere hükümdarın kendinde topladığı özellikler, zaman zaman Ergenekun'dan Türkleri çıkaran kaganın adı, bazan da Tölöslerin Türeyiş Destanı'ndaki gibi kaganın kızlarının evlendiği kutlu varlık oluyordu. Ona izafeten Asya'nın çeşitli yerlerinde kurt dağları mevcuttu. Attila'nın yüzünün bile kurta benzediğini söyleyenler vardır. Bozkır hayatında herne kadar kurttan korkulsa da Türk milleti, onda kendisini yansıtan birşeyler bulmuştur.

Kadın da, Türk destanlarında müstesna bir yere sahiptir. Mesela Oguz Kagan'ın ilk karısı ışıktan, ikinci karısı ağaçtan meydana gelen kutlu varlıklardı. Bunlar Oguz'a altı tane çocuk doğurdular ve onlardan da Türk Oguz boyları türediler. Kök Türk efsanesinde kadın, kutlu bir kurt idi. Ona Börü (Aşina) adı verilmiş; Uygur hükümdarı Böğü'nün rüyasına ise, ışık halinde mukaddes bir kadın girmişti. Dolayısıyla Türk toplumunda kadın bazan aile reisi, ama her zaman evin direği, erkeğin yoldaşı, Türk çocuklarının sütü temiz anasıdır. Türk toplumunda aile birliğini ananın sağlaması sebebiyle o, ilahi bir varlık olarak da görülmüştür.

Destan motifleri içinde atın da ayrı bir yeri söz konusudur. O kadar ki, eski Türkçede ava gitmek gibi, savaşa gitmeye de "atlanmak" denmektedir. Kök Türk Yazıtlarında, özellikle Köl Tigin'in atları birer alp gibi görülür. Manas Destanı'nda kahramanların atlarının hep ismi vardır. Kör-oglu Destanı'nda onun "Kır atı" büyük vazifeli bir kahramandır. Atlar, destanlar da vefalı ve sevgili bir yoldaş, hedefe ulaştıran vasıta olarak karşımıza çıkar.

Bundan başka “yada taşı” inancı halâ eski Türk dininin ve kültürünün izlerini taşıyan Türklerin arasında mevcut bulunan bir destan unsurudur. Eski rivayetler ve destan parçalarının izlerine göre; Türk’ün, Aral Gölü civarlarında yaşarken amcazadesi Oguz ile arası açılmış, aralarında savaşlar olmuş, Oguz bu yada taşını ele geçirmeye çalışmış, Çin taraflarından gelen on kam, Türk’e üstünlük sağlayan bu taşın onda kalmasını sağlamıştır. Yada taşının en dikkate değer hikayesi Uygur Türkleriyle alâkalı olanıdır. Uygur hükümdarlarından birisinin, Çin imparatorunun gönderdiği prenseslere karşılık sahibi olduğu taşı parçalayarak, Çin’e yollaması Türk milletinin felaketine sebep olmuştur ki, burada da esas anlatılmak istenilen vatan ve millet sevgisidir. Yani vatanın her karış toprağı kutsaldır ve ne sebeple olursa olsun ondan asla vazgeçilemez.

Bunun yanı-sıra destanlarımızda suyun da önemli bir yerinin bulunduğu ve özellikle bu destanlarda Orkun ve Selenge nehirlerinin göze battığı ortaya çıkmaktadır⁷.

Milli destanın meydana gelmesi için üç merhalenin geçmesinin lazım geldiği kabul edilir:

- 1- Destani ruhlu bir milletin çeşitli devirlerdeki maceralı hayatını halk şairleri ufak parçalar halinde söyler.
- 2- Milletin bütününe ilgilendiren bir hadise, bu çeşitli destan parçalarını bir merkez etrafında toplar.
- 3- Sonunda, millette büyük bir medeni hareket olur ve o sırada çıkan aydın bir halk şairi bu parçaları toplayarak milli destanı yaratır.

Destanlarımızı bir de nazma çekme çalışmaları oldu. Bunu yapanlar da daha önce söylediğimiz Ziya Gökalp’tan başka, Rıza Nur ve Basri Gocul’dur. Oguz Kagan Destanı’nı nazım şekline sokan Rıza Nur 6100 mısrayı aşan büyük bir eser meydana getirdi⁸. Son olarak bu hususta gayret gösterenler kişilerden birisi N.Yıldırım Gençosmanoğlu oldu.

Ancak sayısı yüzün üzerinde olan Türk destanlarının tasnifi, incelenmesi, yorumlanması halâ tamamlanmış değildir. Bu ortak destanlarımızın bazıları ve konuları şöyledir:

---

⁷ Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 40-47; N.S.Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I**, İstanbul 1987, s.30-36.

⁸ N.Atsız, **Türk Tarihinde Meseleler**, 6. baskı, İstanbul 1980, s.147-173

1- Abılay Han Destanı, bugünkü Kazak Türklerine ait olup, 18. yüzyıldaki Kazak boy birliğinin teşekkülünün izlerini taşır. Abılay Han (öl. 1781) Orta Yüz (Orda) Kazak hanlarından. Kalmuklarla kahramanca mücadeleleri söz konusudur. Halkın selameti için Ruslarla ve Çinlilerle barış içerisinde yaşamaya gayret etti. Ancak rakipleri tarafından tuzağa düşürülerek öldürüldü.

2- Alp Er Tonga Destanı'na ait ilk bilgileri Kaşgarlı Mahmut vermektedir. Divanü Lûgat-it-Türk'de Afrasyab olarak geçen Turan hükümdarı Alp Er Tonga ile birleştirilmektedir. Afrasyab, Turan-İran savaşları sebebiyle ilk önce Şehname'de zikredilir. Ancak, Kaşgarlı'nın bahsettiği Alp Er Tonga'nın, Şehname'de geçen Afrasyab ile bir olduğu yolunda şüpheler vardır. Bize göre Alp Er Tonga, 714 yılında Beş Balık'ın kuşatılması sırasında tuzağa düşürülerek öldürülen, Kapgan Kagan'ın büyük oğludur. Kişilik olarak Köl Tigin'e benzeyen, Kök Türkler arasında çok sevilen ve bütün ömrünü Türk milleti için harcamış olan Tonga Tigin'in kahramanlıkları ölümünden sonra da Türkler arasında yaşamış ve bir efsane olarak Kaşgarlı'nın çağına kadar gelmiştir⁹. Kaşgarlı Mahmud'da Türkler arasında yaşayan bu destanı duyduğu için eserinde zikretmiştir.

3- Alpamış Destanı'nın en çok Kara Kalpak varyantı meşhurdur. Dede Korkut hikayelerinden, "Bay-böre Bek-oglu Bamsı Begrek" hikayesi Türk dünyası içinde en bilineni olup, Kara Kalpakların ve Kazakların Alpamış veya Alpamsı, Başkurtların Alpamış, yahut Alpamşa adlı hikayeleri Dede Korkut'taki Bamsı Begrek hikayesinin değişik coğrafi bölgelere göre işlenmiş varyantlarıdır.

4- Çingiz Han Destanı. Çingiz Han, bazıları sevsede, sevmese de, Türkleri bir bayrak altında toplayan, dünyanın en büyük hükümdarlarının başında yer alan, emrindeki küçücük bir kuvvet ile milyonlarca km²'lik toprakları ele geçiren bir kişidir. Hem Türkler için, hem de Mogollar için son derece önemli bir insan olan Çingiz'in hayatı ve mücadeleleri zaten bir destan gibidir. Onun destanlaşmış hayatına ait bilgileri yazılı olarak biz, Mogollar'ın Gizli Tarihi'nden, Reşidüddin'in Camiü't-Tevarih'inden ve Cüveyni'nin Tarih-i Cihangüşa'sından öğreniyoruz. İşte bu kaynaklardaki bilgiler Türk ve Mogol halkı arasında yüzyıllardan beri sözlü olarak anlatılmaktadır. daha sonraları yazıya geçirilmiş olan Çingiz-nâme'nin çeşitli nüshaları bulunmaktadır.

---

⁹ S.Gömeç, "Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin", **Türk Kültürü**, 33/390, Ankara 1995, s.639-640.

Bunların arasında Paris, Berlin, British Museum nüshalarını sayabiliriz¹⁰. Çingiz-nâmelere göre; o Oguz Han'ın oğlu Gök (Kök) Han neslinden gelir. 13. asırda bir fırtına gibi esen Çingiz Han, Oguz Han'ın yerini almıştır. Eski Türk destanlarındaki tarihi ve kültürel pekçok unsur Çingiz-nâme'ye de girmiştir. Mesela Çingiz, annesi Ölen-eçe'nin gökten inen bir ışık halindeki gök yeveli bozkurtla birleşmesinden dünyaya gelmiştir.

5- Çora Batır Destanı, Kazan'ı son Rus saldırısında müdafaa eden Çora Batır'ın kahramanlıklarını ihtiva eder. Bilindiği gibi Çora Batır ve Koçak Oğlan Kazan'ı kahramanca savunmuşlar ve onların yiğitlikleri Kazan Türkleri arasında sonradan destanlaşmıştır. Çora Batır Destanı, Sovyet-Rusya zamanında yasaklanan Türk destanlarındandır¹¹.

6- Danişmend-nâmeler, Anadolu'da doğrudan doğruya Türk büyükleri için ve daha 12. asırda söylenmeye başlayan İslami Türk destanlarının yazıya geçirilmiş örneğidir. Danişmend-nâme önce Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykavus'un (1238-1278) emriyle ve onun yazıcılarından İbn Alâ tarafından derlenmiştir. Aynı eser Türkçe kitapların daha açık ve yaşayan Türkçe ile yazılmasını isteyen Osmanlı hükümdarı II. Murad'ın (1421-1451) isteğiyle, 15. yüzyılda Tokat dizdarı Arif Ali'nin marifetiyle tekrar yazılmıştır. Arif Ali, Danişmend-nâme'yi onyedinci bölüm halinde hazırlamıştır.

Başta Danişmend Ahmed Gazi olmak üzere, Danişmendli büyüklerinin kahramanlıkları etrafında meydana gelen bu destani hikaye, bir bakıma Battal-nâme'nin Türk destan uslubuyla söylenegelmiş bir devamıdır¹².

---

¹⁰ A.İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 2. baskı, Ankara 1987, s.198-206.

¹¹ 16. yüzyılın ilk yarısında Kazan'da iki hakim görüş vardır: Birisi Rus yanlısı, yani istikbali Rusya himayesinde gören anlayış; diğeri de herşeye rağmen tam bağımsız olmak isteyenlerin düşüncesi. Bir Kırım Türkü olduğu söylenen Çora Batır bu yıllarda Kazan'a gelmiştir. Ancak tarihi Çora Batır ile destani Çora Batır arasında zaman zaman farklar görülmektedir. Çora Batır'ın ölümü hakkında üç değişik rivayet vardır: Birisine göre, Rus hanımından doğan oğlu tarafından, bir başkası 1555'te Kazan düştüğünde yakalanmış ve zırhı ile ırmağa atılarak boğulmuş, bir diğeri söylentiye göre ise; Çora Batır ölmemiş ölümsüzler arasına karışmıştır.

¹² Danişmend-nâme'nin özeti şu biçimdedir: *Bu halk destanında Danişmend Ahmed Gazi'nin Tursun, Çavuldur, Çaka ve Kara Togan gibi arkadaşlarıyla Bağdad'taki halifeden izin alarak Malatya'da gazaya çıkıp, Rum üzerine yürüdüğü anlatılır. Gaza arkadaşlarının çoğunu kaybetmiş olmasına rağmen Canik'i almak ister, fakat yolda pusuya düşer ve yaralanır. Niksar'da vefat eder. Onun ölümü üzerine hristiyanlar galip olur. Halife, Tugrul Beg'e haber gönderir, o da Süleyman-şah'ı Anadolu'nun fethine yollar. Süleyman-şah, Danişmend Ahmed Gazi'nin oğlu Melik Gazi ile Anadolu'yu fetheder.*

7- Dede Korkut Hikayelerinin nakilcisi olan, Dede Korkut'un adındaki Dede'nin Korkut kadar eski olmadığı ve bunun efsanevi Korkut'un yaşlılığını nitelemek için asıl ada sonradan eklendiği şüphesizdir.

Dede Korkut Kitabı'nın önsözünden anlaşıldığına göre Korkut Ata, Hz. Peygamber zamanına yakın bir vakitte yaşamıştır. Birçok tarihi kaynaklar ve hemen hemen bütün rivayetler, Korkut Ata'nın keramet sahibi bir kişi olduğu noktasında birleşirler. Bazı kaynaklar ve söylentiler, Dede Korkut'u 295-300 yıl yaşamış gibi gösterirler.

Dede Korkut Kitabı'nda onu vezir veya devlet adamı karakteri ile değil, ozanlar başı olarak görüyoruz. Destani hikayelerde ona bağlanıp, mâl edilen başlıca işler şunlardır: Güzel sözler, hikmetler söylemek, Oguzların türlü yönlerine ilişkin hikaye ve rivayetler anlatmak, hanların ve beylerin methiyelerini aktarmak, eğlence ve törenlerde şarkılar çalmak, iyi insanlara hayır-dualar etmek, kötülerini kınayıp, ayıplamak. Hayatı hakkında olduğu gibi, ölümü hakkında da bilgi yoktur. Mesela Kazak Türkleri arasında kopuz ve dombranın mucitidir.

Asıl adı "Kitab-ı Dede Korkut alâ Lisan-ı Taife-i Oguzan" olan bu eser Oguzların Azerbaycan ve Kuzey-doğu Anadolu yörelerindeki yaşayışlarını dile getirir ve İslam öncesi Türk hayatından da önemli izler taşır.

Dede Korkut'un 1950 yılına kadar tek nüshası biliniyordu. Dresten Kütüphanesindeki bu yazmadan ilk olarak bir Alman (Fleischer) söz etmiştir. Türkçe ilk baskısı Kilisli Rıfat tarafından yapıldı (1916). 1938'de O.Ş.Gökyay, bu nüshayı esas tutarak Türkiye'deki en mükemmel neşirlerinden birini yaptı. 1950'de Vatikan Kütüphanesinde E.Rossi ikinci bir yazmayı buldu ve 1952'de bazı eklerle yayınladı.

Dede Korkut Hikayelerinin herbiri başlı-başına bağımsız gibi görünüyorsa da, hepsi birden bütünlük meydana getirmektedir. Meşhur Dede Korkut Hikayeleri şunlardır:

- a- Dirse Han-oglu Bogaç Han Destanı
- b- Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Hikayesi
- c- Kan Börü-oglu Bamsı Begrek Destanı
- ç- Kazan Beg-oglu Uruz Beg'in Esir Düşmesi
- d- Deli Tumrul Hikayesi
- e- Kanlı Koca-oglu Kan Turalı Destanı
- f- Kazılık Koca-oglu Yigenek Destanı
- g- Basat'ın Tepe-göz'ü Öldürmesi Hikayesi

- h- Beg İl-oglu Emrek'in Destanı
- ı- Uşun Koca-oglu Segrek Destanı
- j- Salur Kazan-oglu Urus'un Tutsaklıktan Kurtulması Hikayesi
- k- İç-Oguz'a Dış-Oguz'un Düşman Olması Hikayesi

8- Kalaç Destanı olarak biz Şu Destanı'nı görmekteyiz. Şu Destanı'nı araştırmacılar Türklerin eski devirlerine, yani Saka çağına mâl ederler. Bu da, Kaşgarlı Mahmud'un Türkmen kelimesini açıklarken verdiği kayıtlara dayanmaktadır. Destanın ana teması şöyledir: İskender Doğu ülkelerine sefere çıkıp, nihayet Türk topraklarına dayanmıştı. Bugünkü Hocent'in bulunduğu yerde otağını kurmuş olan Şu adındaki Türk hükümdarı İskender'in gelişine hiç aldırış etmemiş, fakat İskender'in ordusu pek kalabalık olduğundan dolayı Türkistan'ın içlerine çekilmişti. Ancak onun tebasından 22 bey geç kaldıkları için orada kalmışlardı. Sonradan oraya ordunun izini takip eden iki kişi daha geldi. Yorgun ve bitkin olan bu iki kişi, diğer yirmi iki kişiyle tanıştılar, konuştular. İki kişi İskender'in buralardan da gelip-gececeğini ve kimseye dokunmayacağını söylediler. Bunun üzerine diğer 22 kişi onlara “Kal aç” dediler. İşte bu iki kabileyle Türkmenlerin sayısı yirmi dört oldu¹³.

9- Kör-oglu Destanı, Türk dünyasının birçok yerinde bilinen; Balkanlardan, Türkistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada yeri olan kahramanlık hikayesidir. Ancak pekçok Türk destanında olduğu üzere Kör-oglu'nun kimliği hususunda da bir kesinlik yoktur. Bazı iddialara göre; Osmanlı Devleti'nin İran seferlerine katılmış, gür sesli bir şair, kimine göre aşk için dağlara çıkmış eşkıya, son zamanlarda ileri sürülen bir iddiada da, 8. yüzyılın ikinci yarısında Çin'de isyanlara sebebiyet veren An-Lu shan'dır. Destanın ana yapısı, gözleri oyulmuş bir babanın oğlu tarafından zalimlerden intikamının alınması şeklindedir¹⁴.

10- Manas Destanı, Kırgız Türklerinin 9. yüzyıldan sonra devlet sahibi olmalarını ve bunun için yaptıkları savaşları bünyesinde barındırır. Adı geçen asırdan 20. asra kadar Kırgız Türkleri arasında yaşayan, nesilden nesile sözlü olarak devredilen bu destan Türk kültürünün aşağı-yukarı bin yıllık bir bölümünü bütün halinde verir. Bu destanı ilk defa Batı alemine Çokan Velihanoğlu (Velihanov) tanıttı. Destan, Kırgız ve genellikle Türkistan Türklüğü içerisinde görmüş olduğu rağbet üzerine bir de *Manasçı* adı altında halk şairi grubu vücuda getirmiştir. Barthold'a göre Manas Destanı 9. ve 10.

---

¹³ Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, Haz. B.Atalay, C. 3, 2. baskı, Ankara 1986, s.413-415.

¹⁴ Banarlı, **a.g.e.**, s.630-632.

yüzyıllarda teşekkül etmiştir. Destanın bugünkü vatanı olan Kırgızistan'da birçok boylar Manas veya oğlu Semetey'e izafe olunduğu gibi, Doğu Türkistan'da Manas Nehri ile Manas şehri vardır. Manas adını taşıyan bu yerler, Türklerin rivayetlerine göre destani kahramanın adı ile alakalıdır. Kafkasya'da da Manas adını taşıyan bir çay ve¹⁵ Talas vadisinde Manas'a ait bir türbenin olduğunu da zikretmekte fayda vardır.

Bugün Manas Destanı'nın çeşitli rivayetleri bulunmaktadır:

- 1- Sagımbay Orazbek-oglu Rivayeti, 1912-1930 yılları arasında tesbit edilmiş olup, 378 mısra halinde bir özetdir.
- 2- Yolay Rivayeti ki, bu daha çok Radloff'un adıyla anılır. Bu rivayet Tokmak kentinin güneyindeki Şamsı Irmağı kıyılarında yaşayan konar-göçer kabilelerin bir ferdi olan Kırgız Manasçı'sı Yolay'dan kaydedilmiştir. Bu varyant 17.774 mısradır.
- 3- Çokan Valihan-oglu Rivayeti, Manas konusunda derlenmiş ilk rivayettir.
- 4- Bekmurat Rivayeti, 32.000 mısradır.
- 5- Karalay Sayakbay-oglu Rivayeti, 40.000 mısra olup, 60 gecede tamamlanmıştır.

Manas Destanı'nda hem eski Türk dininin, hem de İslamiyetin izleri vardır. Eski Türk kabile hayatı ve Türk dünya görüşü rastlanan öğelerdendir.

11- Oguz Kagan Destanı'nın bugün bilinen tek orijinal nüshası vardır, o da Paris'te Fransız Milli Kütüphanesindedir. Uygur harfleriyle yazılmış olan bu nüsha İslam öncesi motifleri ihtiva eder. Bu eserin en iyi neşri 1932'de W.Bang ve R.R.Arat tarafından almanca olarak yapılmış ve 1936'da Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.

Türk edebiyatının hiç şüphesiz en kıymetli hazinelerinden birisi Oguz Kagan Destanı veya diğer bir deyişle Oguz-nâmelerdir. Muhtevasında köklü bir tarih ve kültür unsuru yatan Oguz-nâmeler, bilindiği üzere tarihî Türk destan kahramanı ve hükümdarı Oguz Kagan'ın fütûhatını anlatır. Bu yüzden Oguz Kagan destanlarında baş rolü oynayan Oguz'un kimliği üzerinde durmakta fayda vardır.

Kimdir bu Oguz?. Sadece bir destan kahramanı mı, yoksa gerçekten tarihte yaşamış bir şahsiyet mi? Bu soruya şimdiye kadar pekçok alim cevap vermeye çalışmış ve bazılarına göre; büyük Hun yabgusu Mo-tun (Mete) kabul

---

¹⁵ A.Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, Ankara 1983, s.30; İnan, **a.g.e.**, s.112-113; R.R.Arat, "Kırgızistan", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, 5. baskı, İstanbul 1988, s.741.

edilmişken, bir kısmına göre de; Türk milletine gönderilmiş olan peygamber denmiştir. Aslında her iki iddiada bulunanların da kendileri açısından haklı tarafları vardır.

Tarihte şimdilik bilinen en eski devletimiz, Hunlar tarafından kurulmuştur. Türk tarihinin en kudretli ve meşhur hükümdarlarından birisi, bu Hun Devletini zirveye çıkararak ve kendinden sonra gelecek olan Türk sülalelerinin kurduğu devletlerin temelini atan Mo-tun Yabgu'dur (M.ö. 209-174).) Onun babası Tu-man (belki Tümen?), kendinden sonra onu hükümdarlık için varis göstermeyerek, kardeşini yerine geçirmek istemiş, o da emrindeki bir tümen kuvvet ile harekete geçerek, babasını bir süre avında öldürtmüş ve devletin başına geçmiştir (M.Ö. 209). Devlet teşkilatını yeniden düzenleyen Mo-tun, Tung-huların kendisinden devamlı toprak istemeleri üzerine, onları büyük bir bozguna uğratmış, M.Ö. 203 yılında da Yüe-çileri mağlup etmiştir. Bilindiği gibi Çin kaynakları Mo-tun'un hayatını çok renkli bir şekilde anlatmaktadır. Çin kaynaklarındaki bu hikayeler, Türklere ait ilk destanî materyallerdendir.

Mo-tun, Asya'da siyasî hakimiyetini sağladıktan sonra Çin topraklarına doğru akınlara başlamış, Çin Seddi'ni kolayca aştığı gibi, hatta Çin imparatoru Kao-ti'yi (M.Ö. 206-195) sıkıştırmış (M.Ö. 201), imparator yıllık vergi vermek suretiyle onun elinden kurtulabilmiştir. Mo-tun Yabgu, M.Ö. 174 tarihinde öldüğü zaman, Orta Asya'da Türk birliğini gerçekleştirdikten başka, birçok yabancı kavmi de kendi hükümdarlığı altına almıştı. Devletin sınırları doğuda Kore'ye, batıda Aral Gölü'ne, kuzeyde Yenisey'in yukarı mecralarına, güneyde de Hindistan'ın kuzeyine kadar ulaşmış bulunuyordu.

Görüldüğü gibi bu büyük Türk hükümdarının tarihteki önemini kimse inkar edemez. Sadece Türk milletinin tarihinde değil, Türklerin dışındaki Orta Asya halkları için de Mo-tun Yabgu önemlidir. Pekçok devletin tarihten silinmesine vesile olmakla beraber, Asya'nın şekillenmesine sebep olmuştur. Böylesine değerli bir şahsın unutulması elbette ki mümkün değildir. Türk milletinin hafızasına yer etmiş bu zat ve onun hizmetleri kulaktan kulağa sözlü olarak geldiği gibi, yazılı olarak da yaşamıştır. Bu yüzden pek tabii ki Oguz ile Mo-tun'un aynı olabileceği görüşünü göz-ardı edemeyiz.

Bunun yanısıra Tanrı tarafından zaman zaman insan oğullarına, doğru yolu bulmaları amacıyla peygamberlerin gönderildiğini de bilmekteyiz ve Hâk dinlere ait kitaplardan her kavime bir peygamber yollandığını öğrendiğimiz gibi, bunların sayısının da oldukça fazla olduğunu görmekteyiz. Özellikle Oguz-nâmelerin İslami unsurlar taşıyan varyantlarında, Oguz'un bir Hâk dine

mensubiyeti (ki burada Müslümanlık ön plandadır) onun da bir elçi olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Tarihte, Oguz adıyla gelen bir peygamber ve onun dinini yaymak için üyesi olduğu milletle beraber yapmış olduğu mücadele, belki de zamanla bir kahramanlık destanına da dönmüş olabilir! Nasıl ki, Hz. Muhammed'in İslamiyeti yayarken yapmış olduğu savaşlar ve başından geçen hadiseler, kahramanlık hikayeleri şeklinde süslenerek aktarılıyor ise, Oguuz için de aynı şeyleri neden düşünmeyelim?

Yeri gelmişken, birazda burada Oguzlar üzerinde durmakta fayda görmekteyiz. Destanlarda Oguz bir şahıs ismi olarak karşımıza çıkıyor. Ama onun adını taşıyan bir etnik topluluk var ki, o da Türk milletinin önemli bir parçası olan Oguzlar ya da Türkmenlerdir.

Türk tarihinin baş eserleri durumundaki Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında Türk bodundan sayılan Oguzların, etnik yapısı konusunda bugüne kadar pekçok çalışma yapılmıştır. Genellikle kabul edilen görüş; Oguz'un "okların birliği", yani kabile manasına geldiği yolundadır.

Bazı alimlerin, Kök Türk kaganlarının da Oguzlardan neşet ettiği yolunda görüşleri varsa da, bize göre şimdilik bunu tereddütle karşılamak gerekir. Yani Aşına soyunun Oguz olduğuna dair henüz elimizde yeterince belge yoktur. Kitabelerde geçen **Tokuz Oguz bodun kentü bodunım erti**¹⁶ cümlesi, Kök Türk kaganlarının da Oguz halkından olduğunu göstermeye yetmemekle beraber, bu cümleden "Oguzlar da bana tabi idi" gibi bir mana çıkarmak mümkündür. Ayrıca, Oguzların 630'dan sonra, bu adla ortaya çıkmış Tölös¹⁷ boylarından olduğu söylenmiştir¹⁸. Gerçekten Oguzlar da, Kök Türkçe yazılı kaynaklarda gördüğümüz Altı Bag Bodun¹⁹ gibi, devletin kargaşaya sürüklendiği bir sırada, başlarını kurtarmak için bir araya gelmiş kabileler birliği olabilir!

Şimdiye kadar kitabelerden çıkardığımız netice, Oguz adının tek başına kullanıldığı gibi, çeşitli rakamlarla ifade edilen birlikler altında da yaşadığını gösteriyor. Kök Türkçe yazılı kitabelerde Oguzlar karşımıza Tokuz Oguz, Üç Oguz, Altı Oguz ve Sekiz Oguz biçimlerinde çıkmaktadır. O zaman akla şu soru geliyor: Aynı çağlarda bu federasyonların hepsi var mıydı? Eğer yazıtlara

¹⁶ Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Kuzey tarafı, 4. satır: *Tokuz Oguz halkı kendi halkım idi.*

¹⁷ Tölösler İçin bakınız, S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1999, s.7-8.

¹⁸ V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul 1927, 6; **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. baskı, İstanbul 1981, s.56; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.91.

¹⁹ Altı Bag Bodun için bakınız, S.Gömeç, "Altı Bag Bodun", **Türk Kültürü**, 31/358, Ankara 1993.

bakacak olursak; Oguzlar, Uygurlar iktidara gelmeden önce Tokuz Oguzdular. Ancak, Uygur dönemine ait Şine-Usu Yazıtı'ndan Uygurlar devrinde Sekiz Oguz diye bir boy birliğini öğrenmekteyiz. Yine Bilge Kagan Kitabesi'nde Üç Oguz savaşıdan bahsedilmektedir. Öyle ise, bütün bu federasyonlar 7-9. yüzyıllar arasında mevcutturlar²⁰. Bununla beraber, 10. yüzyıldan kalma bazı metinlerde bir Oguz Öge ile onun 24 komutanından haberdar olmaktadır. Demek oluyor ki, Oguzlar 10. asrın başında 24 boy halinde bir ittifak meydana getirmişlerdir²¹. Ancak burada bir şeyi hatırlamak gerekiyor; kitabelerde geçen Oguz federasyonlarının sayısı 26'dır. Fakat bugün için bilinen bir gerçek, Oguzlar 24 boya mensuptur ve iki kısma ayrılırlar; Boz Oklar, Üç Oklar. Görüleceği üzere yazıtlarda tesbit edilen yirmi altı sayısından, 10. yüzyıldaki yirmi dört Oguz boyu iki üye olarak eksiktir. Bizim bu konudaki fikrimiz şudur: Çağlar içerisinde Oguz federasyonuna çeşitli boylar girip çıkmıştır. 10. asırda ise konfederasyon son şeklini aldı. Bütün bu açıklamaların sonunda belki, Oguzların Tölös boylarından ve Türk soyundan olduklarını söylemekte bir sakınca yoktur.

Kök Türkçe yazıtlardan, Oguzların yurdunu Selenge'nin doğusunda tesbit ediyoruz. İslam coğrafyacılara göre, Yafes'in soyundan gelen Guz (Oguz), Bulgarların kıyısında yer tutmuştur deniyorsa da²², bu bilgi daha sonraya aittir ve Oguzların batıya yönelmeye başlamaları, 8. asrın ikinci yarısından sonra olmuştur.

Tıpkı Kök Türkler çağında olduğu gibi, Uygurlar zamanında da Oguzların isyanı vardır. Bu bakımdan oldukça ilginç bir Türk topluluğudurlar. Hatta kendi kurdukları sülale devletlerinin de en büyük muhalifleri olmuşlardır. Kök Türkçe yazılı belgelerde 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Oguzlarla alâkalı bir kayda rastlamıyoruz. Bu da bize onların batıya doğru kaydıklarını gösteriyor. Umumiyetle Sır-Derya boylarına gelen Oguzlar, buradaki Peçenekleri daha batıya sürerek, yeni bir yurt tuttular. 10. yüzyılın ilk yarısında başlarında bir yabgunun bulunduğu ve merkezlerinin de Yangı-kent olduğunu İslam kaynakları kaydetmektedir. Bu memleket genel manada İrtiş ve İtil Nehirleri arasındaki bozkırları içerisine almakta ve güneyde Sır-Derya ve Üst-Yurt sahalarını ihtiva etmektedir.

---

²⁰ K.Czegledy, Arap coğrafyacılarında geçen Oguzların onyedii kabilesinin dokuzunun Uygur, sekizinin Oguz (ki, bunu Şine-Usu Yazıtı'ndaki Sekiz Oguz'a dayanarak) olduğunu söylemektedir. Bakınız, K.Czegledy, "On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", *Acta Orientalia*, Tom. 25, Budapest 1972, s.278.

²¹ S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, 2. baskı, Ankara 2000, s.65.

²² R.Şeşen, **İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985, s.32-33.

10. asrın Oguzlarının çok kuvvetli olduğu, hususiyetle 9. yüzyılın başlarında Arap valileri arasındaki mücadelelerde de Oguzların rolünün bulunduğu, ekseriyetinin de Mani inancında oldukları söylenmiştir²³.

11. yüzyılla birlikte, kalabalık Türk kuvvetleri halinde Anadolu ve Suriye bölgelerine gelen Oguzlar, dünya tarihinde çok önemli gelişmelere sebep oldular. Oguzlara, İslamiyeti kabul ettikten sonra Türkmen denmeye de başlandı. Tarihteki ilk büyük devletleri Selçukluları Kınık boyuna dayanarak kuran Oguzlar, Selçuk soyunun zayıflamasında da etkili olduktan sonra, Osmanlı hanedanlığı kanalıyla iktidarı Kayılara teslim ettiler ve altı yüz sene gibi uzun bir müddet Türk ve İslam aleminin liderliğini yaptıkları gibi, dünyanın da en güçlü ülkelerinden biri olma unvanına sahip oldular.

Bugün elimizde, farklı coğrafyalara, değişik kişilere ve farklı Türk boylarına ait epey sayıda Oguz-nâme bulunmaktadır. Fakat gerçek olan bir şey vardır ki, bunların hepsinin menşei aynıdır. Günümüzde yazıya geçirilmiş Oguz Destanlarının kaynağı olarak İlhanlı veziri Reşideddin'in "Cami'üt-Tevarih" adlı kitabının ikinci cildindeki "Tarih-i Oguzân ve Türkân" bölümü gösterilmektedir. Herne kadar Reşideddin Oguz Destanı'ndan bahsederken, "Türk tarihçilerini ve ravîlerini" anyorsa da, bu onun da bir kaynağa dayandığını gösterir. Bu itibarla yukarıda işaret ettiğimiz üzere elimizde birkaç tane Oguz Destanı mevcuttur. Bunları belki rahmetli Z.V.Togan'dan yararlanarak, şöyle sıralayabiliriz:

1- Oguz Tarihi'nin daha Reşideddin hayatta iken istinsah edilen ve minyatürlerle süslenen, daha sonra Hafız Abru'nun Mücmal at-Tevarih adlı kitabının içine alınan, yazması ki, Topkapı Sarayı, Hazine 1653 numarada kayıtlıdır.

2- Aynı eserin yine Reşideddin hayattayken kopyalanan ve Topkapı Sarayı, Hazine 1654 numarada kayıtlı varyantı da minyatürlerle süslenmiş, ama bazı sayfaları eksiktir.

3- Yine aynı eserin Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kütüphanesi, 2935 numaradaki nüshası Ulug Beg'in kütüphanesi için çoğaltılmıştır.

4- Aynı kitabın Topkapı Sarayı, Bağdat Köşkü, numara 282'deki varyantı.

5- Yukarıda bahsedilen nüshaların Süleymaniye Damad İbrahim Paşa Kitaplığı, 991 numaradaki varyantı.

---

²³ Barthold, a.g.e., s.47; V.Barthold, **Four Studies on the History of Central Asia**, Vol. I, Leiden 1962, s.91; V.Barthold, **Mogol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H.D.Yıldız, İstanbul 1981, s.257-258; El-Belâzuî, **Fütûhu'l-Büldan**, Çev. M.Fayda, Ankara 1987, s.627-628.

6- Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Terakime" adlı eserindeki Oguz-nâme.

7- Uygur harfleriyle yazılmış ve Paris'te bulunan nüsha.

8- Dede Korkut Hikayeleri, ki bunlar da bir nev'i Oguz-nâme'dir.

9- Oguz Destanı'nın Uzunköprü Rivayeti Çagatay sahası Türkçesiyle kaleme alınmıştır.

10- Yazıcıoğlu'nun Tevarih-i Al-i Selçuk adlı eserinin başındaki Oguz Destanı²⁴.

Bunun yanısıra sonradan bulunan veya keşfedilen Oguz-nâmeler de vardır. Bunlardan birisi, 17. yüzyılda yazılmış olan İmamî'nin eseri Han-nâme'de yer almaktadır²⁵. Bir diğeri Kazan'da bulunan Oguz-nâme'dir ki 1998 senesinde, Türkiye'de tıpkı basımı yapıldı. Oguz-nâmelerin başka bir varyantı da Aşkabat nüshası olarak bilinmektedir. Ancak bunlardan ayrı olarak, değişik yerlerde ve farklı eserlerin içerisinde Oguz-nâmelerin olduğuna inanıyoruz.

Oguz-nâme rivayetlerinde Oguz Destanı'nın muhtevası olarak önce Oguz'un soyu, dünyaya gelişi ve büyümesi bölümü, sonra Oguz'un fetihleri ve boylara ad vermesi kısmı, daha sonra Oguz'un yurdunu ikiye bölüp, oğulları arasında taksim etmesi bölümü ve Oguz'un vasiyeti ve töresi göze çarpar²⁶.

12- Olonholar, Saha Türklerinin kahramanlık destanları ve sözlü edebiyatlarının zirvesidir. Genellikle Olonholarda bize göre; Sahaların ataları Kurıkanlarla, Mogol asıllı Buryatlar arasındaki mücadeleler anlatılır ki, bunlar da Sahaların ataları Omogoy ile Elley'in düşmanlarının baskılarından kurtulmak için Lena Nehri boylarına nasıl geldikleri şeklindedir²⁷. Olonholarda Sahaların mistik savaşçıları, kahramanları ve kötü ruhlarla olan mücadelelerini görebiliriz. Bugün Saha Cumhuriyetinde Olonhoların toplanmasının birinci devresi bitmiştir. Olonhoların 150 tam metni ve 80'den fazla kısa özeti toplanmıştır. Şimdiye kadar 17 tam metin, 28 kısa özet ve 21 küçük parça basılmıştır. Bunların büyük bölümü Rus ihtilalinden önce hazırlanmıştı. Daha sonra Olonholar üzerinde incelemeler başlamıştır ki, bu da Sovyet-Rusya dönemine rastlamaktadır. Olonhoların bazı bölümleri o kadar uzundur ki, anlatılması birkaç gün sürer ve özel okuyucuları vardır.

²⁴ Bakınız, Z.V.Togan, **Oğuz Destanı**, İstanbul 1972, s.13-14.

²⁵ O.Ş.Gökyay, "Hannâme", **Necati Lugal Armağanı**, Ankara 1968, s.75-329.

²⁶ W.Bang-R.R.Arat, **Oguz Kagan Destanı**, İstanbul 1970, s.I-IV.

²⁷ L.N.Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Çev. A.Batur, İstanbul 2001, s.272.

Olonhoların hangi tarihi devreye ait oldukları konusunda anlaşmazlıklar vardır. Bunu bir neticeye vardırmak için Güney Sibiry ve Mogolistan'daki konar-göçerlerin içtimai hayatlarının tedkik edilmeleri gerekmektedir.

Diğer yandan Türk tarihini yakından ilgilendiren birtakım yabancılara ait destanları da zikretmek lazımdır. Bunlar da tarihimiz ve kültürümüz için önemlidir. Türk olmayan kavimlerin bu destanları arasında İranlıların Şehname'sini, Almanların Nibelungen'ini, Rusların İgor Bölüğü Destanlarını sayabiliriz. Bu destanların pekçoğu doğrudan Türklerle alakalı olduğu gibi, bir kısmı da dolaylı olarak Türklerle ilgilidir.

B- Arkeolojik Buluntular

Bütün dünya milletlerinin olduğu gibi, Türk milletinin de eski tarihini ve kültürünü aydınlatılabilmek için ilk başta onlardan kalan maddi belgelere başvurmak zorundayız. Bunların içine ise daha çok arkeoloji, sanat tarihi ve etnografya malzemeleri girer.

Maddi kültür unsurları arasında çeşitli iskan yerleri, bengütaşlar, balballar, mezarlar, kap-kacak, hülasa hertürlü maddi eşya yer alır. Konar-göçer bir hayat tarzını benimseyen Türkler özellikle kışlak merkezlerinde, barındıkları yapıları inşa ettiler. Doğuda Yenisey ve Selenge nehirlerinden başlamak üzere batıda Tuna'ya, yani Orta Avrupa'ya kadar Türklere ait pekçok yetleşim yerine rastlanılmaktadır.

Asya ve Avrupa topraklarında Türklere kalma buluntu yerlerini ve çağlarını şöyle tasnif etmek mümkündür:

1- Taş Çağı (M.Ö. 10.000-M.Ö. 1700)

a-Geç Taş Çağı (M.Ö. 10.000'ler)

b-Yontma Taş Çağı (M.Ö. 8000-3000)

2- Bakır Çağı. M.Ö. 2500-1700 yılları arası olup, bu buluntu yerlerine Altay-Sayan, Minusinsk vadilerinde rastlanılır. Bu döneme ait Türklere kalma at ve koyun kemikleri bulunmuştur. Demek ki, Türkler M.Ö. 2500'lerden beri koyunu biliniyordu.

3- Maden Çağı

a-Tunç Çağı, M.Ö. 1700-1000 yıllarını ihtiva eden Andronova kültürüyle ön plana çıkar ki, burası Minusinsk bölgesindedir. Fakat Tunç Çağı'nın Türk coğrafyasının çeşitli yerlerinde izleri vardır. Mesela, Tuva Tunç Çağı, Tuva Cumhuriyeti sınırları içindeki Ulug-kem bölgesinde bulunmuştur. Burada çıkan kalıntılar M.Ö. 2000-700 yılları arasında olup, Töölslere aittir. Kazak Tunç

kalıntıları, Kazakistan topraklarında yer alıp, M.Ö. 2000-700 yılları dönemidir. Kara-sug Kültürü, M.Ö. 1300-700 yılları arasındır ve Yenisey çevresiyle, Kögmen Dağları havalisinde ortaya çıkmıştır. Bu kültür de eski Tölös kabilelerinden kalmaz. Yassı Mezar Kültürünü Baykal Gölü'nün güneydoğusunda, Ötüken Dağları (Hangay), Selenge-Orkun, Tamır Irmakları ve Baykal Gölü çevresinde görüyoruz ve M.Ö. 1000 yıllarına aittir. Burada ortaya çıkarılan arkeolojik malzemeler, Minusinsk bölgesinde keşfedilen Tagar Kültürüyle benzerlik gösterir.

4- Demir Çağı, buluntuları tıpkı Tunç Çağı gibi Türk ülkelerinin farklı bölgelerinde rastlanılmaktadır.

a- Uyük (Tuva) Kültürü, M.Ö. 700-200 yılları arasında oluşmuştur.

b- Tagar Kültürü ise, M.Ö. 700-M.S. 100 tarihlerine konulup, Kögmen Dağları ve Yenisey'in kolları çevresindedir.

c- Esik Kalıntıları M.Ö. 500 yıllarına ait olup, 1969 senesinde Kazakistan'ın Esik kasabasında başlayan kazılar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Kazakistanlı ilim adamlarından Kemal Akişev'in başkanlığında başlayan bu kazılarda elde edilen en mühim eser, gümüş bir kap üzerindeki Kök Türk harflerinin arkaik şekli olarak kabul edilen ve M.Ö. 5. yüzyıldan kalma olduğu söylenen yazılardır. Bu harfiyatta keşfedilen diğer önemli bir buluntu da, tamamen altınla işlenmiş üzerinde bir zırh bulunan Türk tiginine ait cesettir. Bu yüzden ilim literatürüne "Altın Elbiseli Adam" olarak geçti. Ayrıca bunların yanında 4000 parça altın eşya çıkarıldı. Esik kalıntılarının bulunduğu coğrafya Issık Köl çevresi, Ala-Tag, İli Vadisi, Çu-Talas arası, Kuz-Orda ve Taraz havalisinden ibarettir. Bu bölge tarihin en eski devirlerinden beri Türklerin yurdudur. Esik mezarlarından çıkarılan altın levhalar üzerinde at, dağ keçisi, geyik, pars, kurt ve yırtıcı kuşlara ait motifler vardır.

d- Taştık Kültürü, M.Ö. 300-M.S. 400 yıllarını ihtiva edip, yine Kögmen ve Yenisey bölgesinde ortaya çıkarıldı. Taştık kültürünün buluntuları arasında küçük hayvan heykelleri vardır. Kiselev, Taştık kültürünü doğrudan doğruya Kök Türk kültürünün ön hazırlığı olarak kabul eder.

e- Pazırık Kültürü, Altun-Yış (Altay), Yarış Ovası (Cungarya), Tarbagatay Dağları, Kara İrtiş ve Yumar (Ob) Vadileri etrafında ortaya çıkmıştır. Pazırık mezarları ilk defa 1919 senesinde S.I.Rudenko ve M.P.Gryaznov adlı iki ilim adamı tarafından bulundu. Sibiry'a da Ulagan vadisinde, Pazırık denilen yerde, tamamen donmuş mezarlar içinde cesetlere ve eşyalara rastlanıldı. Pazırık mezarlarında M.Ö. 400-200 yıllarına ait halılar, giyim eşyaları, ayakkabılar,

arabalar, mumyalanmış kadın ve erkek cesetleri, at koşumları, müzik aletleri ve süs eşyaları bulundu.

Tarih öncesi çağları ve kültürlerini böylece özetledikten sonra bulunan eşyaları da belki şöyle tasnif edebiliriz.

- 1- Her türlü giyim-kuşam eşyaları
- 2- Çeşitli süs eşyaları. Küpe, düğme, kopça, bilezik, gerdanlık, ayna, toka, kemer uçları
- 3- Savaş aletleri. Ok ucu (temren), balta, bıçak, süngü, kılıç, zırh, kalkan, bayrak, tug vs.
- 4- Ev aletleri. Çekiç, balta vs.
- 5- Mutfak eşyaları. Her türlü kap-kacak
- 6- At koşumları. Eğer, gem, üzengi, kayış tokaları.
- 7- Ev eşyaları. Halı, kilim, döşek, vs.
- 8- Müzik aletleri. her türlü çalgı.
- 9- Her türlü mimari yapı ve heykeller.
- 10- Tamgalar. Türk kültüründe tamgaların önemi son derece büyüktür. Türk, sahip olduğu bütün varlıklara tamgasını vurarak, onların adeta mülkiyetine sahip olmuştur. Çanağından, çömleğine, koyunundan, atına, mezar taşından, sahip oldukları toprakların sınırlarına kadar her yere tamgasını kazımıştır.
- 11- Bengü-taşlar.

C- Yazılı Kaynaklar

Hiç şüphesiz tarihin önemli kaynakları arasında yazılı belgeler yer alır. Yazılı kaynaklar denilince de akla kitabeler, sözlükler, siyaset-nameler, coğrafya eserleri, genel ve özel tarihler ve ayrıca kültürümüz için önemli olan fal kitabları, dini metinler, mektuplar ve yarlıklar gelir.

1- Kitabeler

Bugün tarihçiler, özellikle İslamiyet öncesi Türk tarihinin yerli kaynakları bakımından çok az belgeye sahiptirler. 19. yüzyılın sonlarına kadar başvuru kaynaklarımızın temelini Çin yıllıkları ve seyahat notları meydana getiriyordu. Kök Türkçe yazıtların ortaya çıkması ilim alemini bir anda harekete geçirmiştir. İlk defa Kök Türkçe yazılı abidelerin varlığından bahseden, 13. yüzyıl tarihçilerinden Cüveynî olmuştur²⁸. Daha sonra bir botanikçi olan D.G.Messerschmidt, 1721'de, Yenisey vadisinde yaptığı araştırmalar sırasında,

²⁸ Ata Melik Alaaddin Cüveynî, **Tarih-î Cihan Güşa**, C. I, Çev. M.Öztürk, Ankara 1988, s.116-117.

Kök Türkçe ile yazılmış taşların varlığından haber vermiş, fakat o bu taşların hangi dille ve kimlere ait olduğunu bilmediğinden yankı uyandıramamıştı. Ama ilim aleminin en büyük keşiflerinden biri olan Kök Türk yazıtlarının bulunması ve dünyaya tanıtılması, İsveçli bir subay olan J.Strahlanberg sayesinde oldu. Bu yazıtların okunması için dünyada büyük bir yarış başlamış ve ilk önce büyük alim Thomsen abideleri deşifre etmiştir. Böylece araştırmacıların eline kıymeti hiçbir şey ile ölçülemeyecek olan vesikâlar geçmiş oldu. Buna rağmen, belli başlı birkaç kitabenin dışındaki diğer kitabelerden yararlanma yoluna gidilmemiştir.

Hunlardan sonra Türk devletinin başına Tabgaçlar geçmişler, onların peşinden de Kök Türk Aşına ailesi Türk birliğini sağlamıştır. Bugün istifade edilen yazıtların tarihî bakımdan en kıymetlileri Kök Türklere aittir. Hunların neslinden olduklarını söyleyen Kök Türklerin ardından Uygurlar da, Kök Türklerin izini takip etmişler, onlar gibi gelecek nesillere haber vermek için büyük devlet kitabelerini diktirmişlerdir. Bununla beraber Hun dönemi yazıtı olarak daha önce bahsetmiş olduğumuz Esik Yazıtı gösterilmektedir.

a- Kök Türk Yazıtları

1- Bilge Kagan Yazıtı: Oğlu, İçen tarafından Bilge Kagan'ın ölümünden (734) sonra 735 yılında diktirilmiştir. Bilge Kagan ve Köl Tigin Yazıtlarının ilk kopyası Rus arkeologu Yadrintsev tarafından çıkarılmıştır. Bu yazıtları ilk defa, W.Radloff tarafından, **Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei**, St.Petersburg 1895, adlı eserde neşredilmiştir. Yazıtın Türkçe kısmını Yollug Tigin yazmış olup, çince kısmını ve süslemeleri Çinliler yapmıştır. Bilge Kagan'ın Yazıtı Köl Tigin'inkinden birkaç cm. uzundur. Bu yüzden doğu cephesinde çince kitabe olmakla beraber, çince kitabenin üzerinde ayrıca Türkçe yazılar devam etmektedir.

Yazıt dünyanın yaradılışıyla başlar: *Üze kök tengri asra yagız yir kılundukta ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlın ta üze eçüm-apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş; olurıpan Türk bodunıg ilin törüsün tutabirmiş, itibirmiş. Tört bulungdaki bodunıg kop almış, kop baz kılmuş. Bir dizi olaylar anlatıldıktan sonra; devletin başına bilgisiz ve kötü kaganların geçtiğinden, bakanların da bilgisiz ve kötü olduğundan, begler ve halkın arasındaki düzenin bozulmasından, Çinlilerin sözüne kanarak küçüğün büyüğü tanımadığından, bu yüzden iktidarı kaybettiklerinden, erkeklerin köle, kızların cariye olma durumuna geldiklerinden, bahisler anlatılmaktadır. Daha sonra, Türk milletinin, Tanrı'nın izniyle İl-teriş Kagan ve İl-bilge Katun'un önderliğinde tekrar*

yükseltildiği, anlatılır. Yazıtta İl-teriş, Kapgan ve Bilge Kagan devrinin olaylarına sıkça yer verilmiştir²⁹.

2- Köl Tigin Yazıtı: 731 yılında ölmüş olan Köl Tigin'in kitabesini ise kardeşi Bilge Kagan, 732 yılında yine Yollug Tigin'e yazdırtmıştır. Bu yazıtta ait bilgiler de, Bilge Kagan'ınkiyle aynıdır. Kök Türk Kaganlığının başlangıcından itibaren Bilge'nin ölümüne kadar olan tarihî olaylar bu yazıtlarda zikredilmektedir. Kitabe kaplumbağa şeklinde bir kaide taşına oturtulmuştur. Yüksekliği 3.75 metredir. Yukarıya doğru daraldığından doğu ve batı cephelerinin genişliği aşağıda 132 cm, üstte 122 cm.dir. Güney ve kuzey cepheleri aşağıda 46, yukarıda 44 cm.dir. Doğu cephesinin üzerinde Börülü soyunun, batı cephesinde çince kitabe vardır³⁰.

3- Tunyukuk Yazıtı: İki ayrı taştan ibaret olan Tunyukuk Yazıtı, muhtemelen 725-726'larda ölen ünlü Türk devlet adamı Tunyukuk tarafından ölmeden evvel diktirilmiştir. Birinci ve daha büyük olan taşta 35, ikinci taşta 27 satır vardır. Bu abide de yazı yukarıdan aşağıya doğru yazılmış, fakat diğer ikisinin aksine satırlar soldan sağa doğru düzenlenmiştir. Mogolistan'ın Ulanbatar şehrinin doğusunda Nalayh bölgesinde bulunmuştur. Orkun'dan 450-500 km uzaktadır. Bu yazıt da, Radloff tarafından adı geçen eserde ilk defa neşredildi.

Taşların çeppe-çevre etrafında Çin oymacıları tarafından yapılma sekiz tane heykel mevcuttur ki, hepsinin başları kırılmıştır. Bunlar 2001 senesinde Prof.Dr. Saadettin Gömeç'in başkanlığında Mogolistan'a giden araştırma heyeti tarafından müzeye taşınmıştır. Burada takriben 150 metre kadar uzunlukta bir sıra balbal vardır. Yazıttan anlaşıldığına göre, İl-teriş ve Tunyukuk istiklâl mücadelelerine birlikte girmişlerdir. Ayrıca Tunyukuk'u Çin kaynakları da teyit etmektedir. Bu yıllıklarda hep İl-teriş ve Tunyukuk'un adları yan yana geçmektedir. Tunyukuk yaptığı işlerden dolayı haklı olarak kendini övmektedir. Özellikle Tokuz Oguzların elinden Ötüken'in alınması, Kırgız, Türgiş ve Sogd seferleri bu yazıtlarda anlatılmaktadır. Tunyukuk yaşadığı müddetçe Türk devleti en parlak zamanlarından birini geçirdi. Devletin sınırları batıda Temir Kapı'ya, doğuda da zaman zaman Çin Denizi'ne kadar uzandı. Tunyukuk yazıtının diğer yazıtlardan farklı bir tarafı Bilge ve Köl Tigin'e yer verilmeyişidir. Özellikle Köl Tigin'in adı hiç geçmez³¹.

²⁹ S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 21-Bilge Kagan", **Orkun**, Sayı 74, İstanbul 2004.

³⁰ S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 20-Köl Tigin", **Orkun**, Sayı 73, İstanbul 2004.

³¹ S.Gömeç, "Destanlarda ve Han-name'de Geçen Vezirlerin Tunyukuk ile İlgisi Olabilir mi?", **Türk Kültürü**, 40/475-476, Ankara 2002; S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 17-Bilge Tunyukuk", **Orkun**, Sayı 69, İstanbul 2003.

4- Ongin Yazıtı: 1891 yılında Yadrintsev tarafından Mogolistan'daki Ongin Irmağına yakın bir yerde bulunduğundan, bu ad ile anılmıştır. Ongin anıt mezarlığının da hazine arayıcıları tarafından yağmalandığı anlaşılıyor. 8. yüzyıla ait bir yazıt olup, ilk defa Radloff tarafından adı geçen eserde neşredildi. Abide de esas olarak 12 satır bulunmakla beraber, yan tarafının en üstünde 7 satırdan oluşan kısa kısa yazılar vardır. Ayrıca yazıtın hemen yanındaki balbalın üzerinde de bir satır yazı mevcuttur.

Herhâlde 731 yılında dikilmiş olan bu yazıtın kimin adına kazındığı konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler mevcuttur. Yazıtta bir felaketten bahsedilmektedir, bu da muhtemelen 630'daki felaket yılıdır. Bilindiği gibi bu olay Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında da geçer.

5- Köl İç Çor Yazıtı: Orta Mogolistan'da, İhe-Hüşotu denilen yerde, W.Kotwicz tarafından bulunduğu için bu ad ile de anılan yazıt, Kök Türklerin ünlü devlet adamlarından biri olan Tarduş Köl İç Çor'un anısına dikilmiştir. Aynı zamanda Tunyukuk'un da akrabası olma ihtimali olan Köl İç Çor Türk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Köl İç Çorluk idarî bir unvandır. Bazı ilim adamlarının belirttiğine göre, 8. yüzyılda batıdaki Tarduş beglerinin reisi Köl İç Çor unvanını taşıyordu. Hunlarda olduğu gibi, Kök Türk ve Uygurlarda da ordular boy düzeni üzerine teşkilâtlandırılmış olup, ordu komutanları olan şadlara yardımcı olmak için, tecrübeli Köl İç Çorlar ve Apa Tarkanlar tayin olunmuştur. Kitabede pek-çok Türk ve gayri-Türk kavmin adını da görebiliriz (Karluk, Tokuz Oguz, Türgiş, Tarduş, Kitan, Tatabı, Tezik vs). Coğrafi açıdan da değerli olan yazıtta Beş Balık, Yinçü Ögüz, Temir Kapı gibi coğrafi terimlere de rastlamaktayız. Yazıtta Köl İç Çor'un savaş mücadelelerinden özellikle, 714 yılındaki Beş Balık savaşları hakkında bilgi vardır. Yazıtın batı tarafında 12, doğu yüzünde 13, kuzey yönünde 4 satır mevcuttur.

Yazıtı ilk defa W.Kotwicz-A.Samoilovitch, "Le Monument Turc d'Ikhe-khuchotu en Mongolie Centrale", **Rocznik Orientalistyczny**, Tom. 4, Warszawa 1928, adlı makalelerinde yayınlamışlardır.

6- Bugut Yazıtı: Mogol arkeologlarından C.Dorçsuren tarafından 1956 yılında, Mogolistan'daki Bugut şehrine 10 km uzaklıkta bulunduğu için bu ad ile anılmaktadır. 6-8. yüzyıla ait olup, Sogd alfabesiyle yazılmıştır. Yazıtın tam olarak korunamamış olan üst tarafındaki kabartmada; belden yukarısı Türklerin

efsanevî atası olan kurt, belden aşağısı insan olan bir yaratık bulunmaktadır³². Özellikle yazıtın bir taş kaplumbağa sırtına oturtulmuş olması, buranın bir han mezarlığı olduğunu göstermektedir.

Kök Türklerin ilk zamanlarına aittir. Adını başka hiçbir kitabede göremediğimiz, Mo-kan'ın ve Taspar'ın küçük kardeşi Mahan Tigin adına dikilmiş olup, yazıtta onun iyi ve yetenekli biri olduğu zikredilir. Bu yazıtta Mahan Tigin'e kagan da denmektedir. Bugut Yazıtını S.G.Klyaştorniy-V.A.Livşiç, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", **Acta Orientalia**, 26/1, Budapest 1972 adlı makalede en iyi neşrini yaptılar.

7- Çoyr Yazıtı: Ulan-Batur'a 15 km uzaklıkta, Sansar-Ula Kurgan'ının güneyinde bulunmuştur. Üzerinde üç tamga bulunan bu yazıt 1929'da Ulan-Batur Müzesine getirilmiştir. Bu yazıtta ünlü vezir Tunyukuk'un nesebi sayılmaktadır. 6 satırdan ibarettir.

8- Hoytu-Tamır Yazıtları: 1893 yılında Klementz tarafından bulundular. Orkun Nehrinin Hoytu-Tamır bölgesindeki kayalar üzerindeki bu yazıtlar 8. yüzyıla ait olup, Kök Türk dönemindeki Beş Balık seferlerini anlatmaktadır. Yine ilk defa bu yazıtları Radloff neşretmiştir. Hoytu-Tamır Yazıtlarının tamamı on parçadır.

9- Uybat III Yazıtı: 1721'de Messerschmidt tarafından Uybat Nehrinin sol tarafında keşfolunmuştur. Fakat bu bölgede daha pekçok yazıt mevcuttur. Yazıt Tarkan Sangun adlı bir Türk begine aittir. Yazıtta Türk tarihi için oldukça öneme sahip bir isme tesadüf etmekteyiz. Köl İç Çor Yazıtınının 12. satırında geçen İl Çor adını, bu kitabenin 8. satırında da görüyoruz. Bu İl Çor'un adı Çin kaynaklarında To-si-fu olarak transkripsiyon edilmiş olup, büyük bir ihtimalle İl-teriş ve Kapgan Kaganların kardeşidir³³. Yazıtta toplam 17 satır vardır.

b- Uygur Yazıtları

---

³² Kurt ile Türk milleti adeta özdeşleşmiş gibidir. Ondandır türediğine inanmakla beraber, içtimai ve dini hayatında da önemli bir yere sahiptir. Eskiden doğum yapacak kadına "al basmaması" için yastığının altına bir parça kurt derisi konurdu. Kırsal kesimlerde ebelerin mutlaka kurt kafası olurdu. Hamile kadınlar bazı yerlerde yanlarında kurt dişi taşırlardı. Hıdırellez'de ateşin üzerindeki şekiller kurt izine benzerse mutluluğa yorumlanırdı. Köpeğin kurt gibi ulması ise ölüme işaret etti vs. Bakınız, Y.Kalafat, "Göktürklerden Günümüze Türk Halk İnançlarında Kurt", **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 3, Ankara 2005, s.464-469.

³³ S.Gömeç, "Kagan İnisi İl Çor Tigin", **XII. Türk Tarih Kongresi**, 12-16 Eylül 1994, Ankara 1994.

1- Aru-Han Yazıtı: 1962 senesinde Mogolistan'ın Bulgan şehrinin yakınlarında bulunmuştur. E.Tryjarski, "L'Inscription Turque runiforme d'Arkhanen, en Mongolie", **Ural-Altaysche Jahrbücher**, Vol. 36, Wiesbaden 1965, adlı makalesinde ilim alemine tanıtmıştır. Yazıt 3 satırdan ibarettir. Uygurların ilk dönemine ait olmalıdır.

2- Sevrey Yazıtı: Bu yazıt 1948'de Sovyet Bilimler Akademisinin Gobi'ye gönderdiği ilim heyeti tarafından bulunmuştur. Prof. I.A.Efremov, Sevrey taşının üzerindeki runik yazıları görmüş ve 1962'de Doroga Vetrov, **Gobiyskiye Zametki**, 2-e izd., Moskova 1962, s.229'da neşretmiştir. Sevrey Yazıtında sogdça kelimeler de yer almaktadır. Yazıtın Uygur kaganlarından Böğü'ye ait olduğu tahmin olunmaktadır. Kitabe 3. satırdan itibaren okunmaktadır ve 7 satırdır.

3- Şine-Usu Yazıtı: Türk tarihinin ve kültürünün en mühim eserlerinden birisidir. 1909 senesinde Mogolistan'a yapılan bir ilim gezisinde, Şine-Usu Gölü havalisinde bulunduğundan bu ad ile anılmıştır. Şine-Usu Türkçede "Yeni Su" demektir. Yazıt herne kadar Moyun Çor'a ait ise de, babasının yaptığı icraat ve meydana gelen hadiselerden bahsettiğinden ayrı bir değer taşır. Şine-Usu Yazıtında pek-çok yer adına rastlanılmaktadır (İrtiş Ögüz, Selenge, Orkun, Kem, Yar Ögüz, Yarış Yazı, Kögmen, Kara Kum vs) ve S.Gömeç, "Şine-Usu Yazıtında Geçen Bazı Yer Adları", **Bilge**, 18, Ankara 1998 adlı makalesinde bu mevki isimleri üzerinde durmuştur. Yazıtın kuzey tarafında 12, doğu tarafında 12, güney cephesinde 15, batısında 10 satır mevcuttur. Ayrıca yazıtın batı tarafının kenarında da bir satır bulunmaktadır.

Yazıtın kuzey tarafı ilk dört satırı Kök Türklerden izler taşır. Moyun Çor'un babası Köl Bilge'nin Tokuz Oguzları kendi safına çektikten sonra başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Onlar önce Kök Türkleri bertaraf etmişler, sonra Basmlı ve Karlukları yenerek, Türk devletinin başına geçmişlerdir. Uygurlar yazıttan da anlaşılacağı üzere, 748 yılındaki Atalar Mezarlığında yapılan törenden sonra, millet tarafından kendilerini idare etmeğe lâyık görüldüler. Kitabedeki bu "Ata Mezarlığı" motifi, Türk neslinin çoğalmasına sebep olan Türk ataların gerçek veya sembolik mezarlarının olduğu fikrini çağırıştırıyor. Bu da bize *Ergenekun Destanı*'ni hatırlatmaktadır. Bu yazıttan çıkan diğer bir netice de, hükümdarlık alametleri arasında Atalar Mezarlığına sahip olmak da vardır. Şine-Usu Kitabesinde son olay Selenge'de Sogdlu ve Çinli ustalara Bay Balık adında bir şehir inşa ettirilmesi zikredilmektedir.

Yazıttan ilk G.J.Ramstedt, "Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", **Journal de la Societe Finno-Ougrienne**, Vol. 30, Helsinki

1913/1918, isimli makalesinde bahseder. Başlangıçtan itibaren Moyun Çor Kagan döneminin de olaylarının anlatıldığı bir tarihi vesikadır.

4- Terhin Yazıtı: Bu yazıt da, Uygur kaganı Moyun Çor tarafından diktirilmiştir. 1970 yılında Mogolistan'da bulundu. Yazıtı ilim alemine S.G.Klyaştorıny, "Terhinskaya Nadpis", **Sovyetskaya Tyurkologiya**, No 3, Baku 1980, adlı yazısıyla tanıtmıştır diyebiliriz. Bu yazıt üzerine Türkiye'de T.Tekin ve S.Gömeç çalışmışlardır³⁴.

Toplam 30 satır ve bir de taş kaplumbaga üzerindeki cümleyi sayarsak 31 satırdan ibaret olan bu yazıt, Uygurların ünlü kaganı Moyun Çor devrinin başlangıcından 753 yılına kadarki olaylardan bahseder. Yazıtın başında daha önceki meşhur Türk hükümdarlarının adlarının sayılması ve Bumın Kagan'ın adına burada da rastlamamız, bizi Uygurların da başlangıçta kendilerini Kök Türklerin devamı olarak gördüklerini düşünmemize sevketmektedir. Kitabe aşağı-yukarı Şine-Usu ile aynıdır. Burada da pekçok Türk boyu (Kasar, Bars İl, Apa İsi, Süngüz, Başkan vs) ve kavmin adını görmekteyiz .

5- Tez II Yazıtı: İlk defa 1915 yılında B.Y.Vladimirtsov tarafından bulunmuş, yazıtın o zamanlar neşredilmesine izin verilmemiş, fakat 1976 senesinde ikinci defa, Tez Nehri kıyısında, S.Karcabay ve A.Ochir tarafından keşfedilmiştir. Yazıt Böğü Kagan dönemine aittir. Bu yazıtı da ilim alemine S.G.Klyaştorıny, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", **Acta Orientalia**, 39/1, Budapest 1985, adlı yazısında tanıttı. En son olarak S.Gömeç neşretti³⁵. Yazıtın batı tarafında 6, kuzeyinde 5, doğusunda 6, güney tarafında 5 satır bulunmaktadır.

Yazıt herhalde 770-779 yılları arasında dikilmiştir. Böğü Kagan'ın faaliyetlerinden çok babası Moyun Çor ve dedesi Köl Bilge Kagan hakkındadır. Türk tarihi ve kültürü için oldukça değerli olan yazıt bugüne kadar iyi korunabilmiş olsaydı, ondan daha çok faydalanmak mümkün olacaktı. Terhin yazıtında olduğu gibi Tez II Yazıtında da "dokuz bakan"dan bahsedilmektedir. Bu dokuz bakanın üçünün iç bakan, altısının da dış bakan olduğu söylenmektedir.

6- Karabalgasun Yazıtı: Uygur tarihinin 833 yılına kadar bir özetidir. Üç dilli olması hasebiyle evrensel bir niteliği de bulunan bu yazıt, Türk tarihi ve

---

³⁴ S.Gömeç, "Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", **DTCF Tarih Araştırmaları**, 27/28, Ankara 1996.

³⁵ S.Gömeç, "Böğü Kagan'ın Yazıtı: Tez II", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 124, İstanbul 1997.

kültürü açısından oldukça büyük öneme haizdir. Türkçe, sogdça ve çince olan yazıtın Türkçe bölümü oldukça yıpranmıştır. Abide de toplam 52 satır Türkçe yazı vardır ki, bunların çoğu birer kelimedir. Yazıt 1889 tarihinde Yadrintsev'in Orta Mogolistan'ı ziyareti sırasında büyük Karabalgasun harabelerinde bulundu. Yazıtın ilk neşri Radloff'un eserinde olmuştur.

7- Suci Yazıtı: Ramstedt bu yazıtı 1900 yılında Urga'dan Handu-Wang Manastırı'na giderken buldu ve ilk onun tarafından ilim alemine tanıtıldı. Yeri Kuzey Mogolistan bölgesidir. Onbir satırdan ibaret olup, en üstünde bir tamga vardır. Boyla Kutlug Yargan adındaki bir Kırgız bakanın adına dikilmiştir.

8- A-Çor Yazıtı: 8. asrın son zamanlarına ait bir yazıttır ve 1857 senesinde, Kostroff adlı bir Rus tarafından tespit edildi. Bulunduğu yer Abakan'ın sol sahilindeki Koybal bozkırındaki Açur Köyüdür. Yazıt Uygur vezirlerinden ve komutanlarından olan İl Ögesi Inançu Bilge adına diktirilmiştir. Yazıtın ön tarafı, sağ ve sol yönlerinde 4'er satır mevcuttur. Arka tarafında ise bir satır bulunmaktadır. Türk tarihi ve kültürü bakımından son derece kıymetli olan bu yazıtı ilim alemine Radloff tanıtmıştır.

9- Şivet-Ulan Yazıtı: Sadece üç kelimesi okunabilen, ancak Uygur adına rastlanılması bakımından değerli bir yazıt olan Şivet-Ulan'ı ilk defa G.J.Ramstedt, "Materialien zu den Alt-türkischen Inscriften der Mongolei", **Journal de la Societe Finno-Ougrienne**, 60/7, Helsinki 1912, adlı makalesinde tarif etmiştir.

10- Altın-Köl II Yazıtı: Yine tarihimiz ve kültürümüz açısından değerli yazıtlardan birisi olan Altın-Köl II, 1878'de Korçakoff adlı bir köylü tarafından, Abakan'ın sağında, Altın-Köl'ün 1 km uzağında bulundu. Yazıtın üç tarafında da kayıt olup, hepsi üçer satırdan ibarettir. Önemli bir devlet görevlisi ve elçi olan Inançu hakkında malumat sahibi oluyoruz. 9. yüzyıla ait olduğu sanılan bu kitabe hakkında ilk bilgileri Radloff'un eserinde görmekteyiz.

c- Türgiş Yazıtları

1- Uybat I Yazıtı: 1886 yılında, Uybat Nehri bölgesinde D.A.Klementz bulmuştur. Taşın dar yüzü üzerinde bir insan tasviri bulunmaktadır. Sağlığında elçi olan bir Türk'e ait olan yazıtı ilim alemine Radloff adı geçen eserinde tanıtmıştır.

Yazıt Çabış Tun Tarkan adlı bir beg adına ikinci bir şahıs tarafından dikilmiştir. Bu yazıttan 753-754 tarihinde, Uygurlardan Türgiş ülkesine Çabış Tun Tarkan'ın elçi olarak gitmiş olduğunu tesbit ediyoruz.

2- Tuba III Yazıtı: Messerschmidt tarafından 1721 senesinde, Yenisey'in solundaki Tez ve Erba arasında bulundu. Yazıt büyük bir Türgiş beyine aittir. Radloff'un sayesinde ilim alemi bu yazıttan faydalanmıştır.

Tuba III Yazıtında da, daha önce Uybat I'de geçen Kara Kan adını görmekteyiz. Bir de metinde Türgiş ülkesi geçmektedir. Tahminen 8. yüzyılın ilk yarısına ait bir kitabedir.

3- Talas XI Yazıtı: Talas bölgesinde bulunan kitabelerin üzerinde pek çok tartışmalar yürütülmekle beraber, son zamanlarda yapılan incelemeler neticesinde bunların Türgiş dönemine ait olabileceği fikirleri ileri sürülmektedir³⁶.

d- Altı Bag Bodun Yazıtları

1- Bay-Bulun II Yazıtı: Dört satırdan ibaret olup, Ulug-Kem'in sol tarafındaki Bay-Bulun Kurgan'ı harabelerinden çıkarılmıştır. İlk defa yazıtın metnini, S.V.Kiselev, "Neizdanniye Nadpisi Yeniseyskih Kırgızov", **Vestnik Drevney Istorii**, No 3, Moskova 1939, adlı makalesinde verdi.

Kart Tak Inal Öge adlı bir beg için dikilmiştir. Kitabenin dördüncü satırında Altı Bag Bodun ismi geçer. Batıda On-Okların başında bulunan Tardu'nun 603'te ortadan kaybolmasından sonra, yerine tahta çıkan Çor Yabgu, Tölös beglerinin kendisine suikast yapmalarından korktuğu için bazı liderleri öldürttü. Bundan dolayı Tölös boylarının önemli bir kısmı ayaklandı. İsyan eden altı Tölös boyu (Uygur, Bayırku, Ediz, Tongra, Bugu, Apa-İsi) birleşerek Altı Bag Bodun'un meydana getirdiler³⁷.

2- Uyük-Tarлак Yazıtı: 1888 tarihinde, Aspelin tarafından Uyük Nehri havalisinde bulunan yazıtlardandır. Yazıtın üzerinde bir de tamga vardır. Yazıtta ait ilk bilgileri Radloff'tan öğreniyoruz.

---

³⁶ Ç.Cumagulov – S.G.Klyaştorıny, "Odinnadtsataya Runičeskaya Hadpis na Kamne-Valune iz Dolın Reki Talas", **Sovyetskaya Tyurkologiya**, No 3, Baku 1982, s.87.

³⁷ Bunun için bakınız, S.Gömeç, "Altı Bag Bodun", **Türk Kültürü**, 31/358, Ankara 1993.

Yazıt El Togan Tutuk isimli Altı Bag Bodun'a mensup bir beg adına hazırlanmıştır. El Togan Tutuk altmış yaşında ölen bir elçidir.

3- Kemçik-Kaya Başı Yazıtı: 1879'da Adrianov tarafından Kemçik Irmağının 8. km yukarısında bulundu. Yazıtın özelliği hem sağdan sola, hem de soldan sağa doğru yazılmış olmasıdır. Tograk adlı bir Türk beyinin yazıtıdır. Yazıtın bir diğer özelliği üzerinde Uygur alfabesiyle yazılmış satırların bulunmasıdır. Belki de Uygur harfli bu yazılar sonradan kazanmıştır. Bu yazıtı D.A.Klementz, "Drevnosti Minusinskogo", **Pamyatniki Metaliceskih Epoh**, Tomsk 1886, isimli yazısında tanıtmaktadır.

Kitabede adı geçen Inançu Külüg Çigşi'nin Karabalgasun Yazıtında geçen Inançu ile aynı adam olma ihtimali söz konusudur. Altı Bag Bodun'a mensup bu elçi çok önemli seyahatler yapmıştır. İlk önce 810 senesinde 30 kişilik bir heyet ile Çin'e gitmiş, sonra 813'te bir evlilik dileğinde bulunmak üzere bu ülkeyi bir kere daha ziyaret etmiş, 821'de bu evliliği gerçekleştirmek amacıyla yine Çin'de bulunmuş ve Hotan'a gitmiştir. Yazıtın 7. satırındaki **Kırkız kanı bitimişin** cümlesinden, sanki Kırgız ülkesinde de bulunduğu sonucu çıkmaktadır.

e- Oguz Yazıtları

1- Hangita-Hat Yazıtı: Bu yazıttan ilk defa Y.Rintchen, **Les Dessignes Pictographiques et les Inscriptions sur les Rochers et sur les Steles en Mongolei**, Oulan-Bator 1968, adlı eserinde bahseder. Yazıt 7. yüzyılın sonlarında Tokuz Oguz Kagan'ı Baz Kagan'ın oğlunun anısına dikilmiştir.

2- Barlık I Yazıtı: 1891'de D.Klementz tarafından Elegeş'in batı tarafındaki, Barlık Nehri havalisinde bulundu. Bundan başka üç yazıt daha vardır. Altı Oguz birliğine dahil olan Uztaz adlı bir beg adına dikilmiştir. Yazıttan ilk defa Radloff haber verir.

Yazıttan Oguzların 7-8. yüzyıllarda birkaç birlik teşkil ettikleri ortaya çıkmaktadır. Mesela bu yazıtta Oguzların altı boy halinde teşkilatlandıkları söylenirken, Şine-Usu Yazıtında hem Sekiz Oguz, hem de Tokuz Oguz boyunu görüyoruz. Bilge Kagan Yazıtında da bir Üç Oguz ittifakı vardır. Eğer bunların hepsinin aynı yüzyıllarda var olduğunu düşünecek olursak, Oguz birliğinin sayısı 26 olur. 10. yüzyılda ise, Oguzlar 24 boy halinde teşkilatlanmışlardır. Bu da gösteriyor ki, çağlar içerisinde Oguz federasyonlarına çeşitli boylar girip-çıkışmış ve 10. yüzyılda da son şeklini almıştır.

f- Kümül Yazıtları

1- Kejilig-Hobu Yazıtı: 1916 senesinde Adrianov tarafından, adı geçen bölgedeki Ejim kıyısında bulundu. Yazıtta bir de tamga vardır. Yazıt hakkındaki ilk ciddi bilgileri S.E.Malov'un **Yeniseyskaya Pismennosti Tyurok**, Moskova-Leningrad 1952, adlı eserinde görüyoruz. Bir Türk boyu olan Kümüllere aittir.

Kümül adı, Çin kaynaklarında Sha-toların bir kabilesi olarak geçen Çümül/Çumullardan (Tch'ou-yue) gelmektedir. Çin yıllıklarında onların Türklerin bir bölümü olduğunu ve Kök Türklerin fetret devresinde Beş Balık taraflarına çekildiklerini kaydeder³⁸. Onların adını Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgat-it Türk'ünde de görebiliriz. Bu yazıt Kümül Öge adına dikilmiştir.

2- Kızıl-Çıra II Yazıtı: 1916'da Adrianov tarafından Bayan-Kol Irmağı kıyısındaki Kızıl-Çıra mıntkasında keşfedildi. Bu yazıtı da Malov ilim alemine tanıtmıştır. Külüg Togan adına dikilmiştir.

g- Az Yazıtları

1- Bayan-Kol Yazıtı: 1971 yılında Tuva bölgesinde bulundu. Yazıtta Altı-Azların tarihi yurtlarının kesin sınırları çizilmektedir. Yaklaşık 2.5 metre uzunluğundadır. Yazıt hakkındaki bilgileri, D.D.Vasilyev'in "Tyurkskaya Runiçeskaya Nadpis iz Okrestnostey Bayan-Kola (Tuva)", **Sovjetskaya Tyurkologiya**, No 3, Baku 1976, adlı makalesinden öğrenmekteyiz.

Azlar hakkında pekçok görüş mevcuttur. Azlar menşei itibarıyla Türk boyları içerisine dahil edilmeseler bile zaman içerisinde Türk kültürü arasında erimişler ve Türkleşmişlerdir. Bayan-Kol Yazıtından çıkan neticeye göre, 8. yüzyılda Azların altı urug halinde ve Tannu-Ola'nın batısındaki Mugur bölgesinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.

2- Mugur-Sargol Yazıtları: 1976 ve 1978 senelerinde bulundu. Yeri Yenisey'e 2.5 km uzaklıktaki Mugur bölgesi olduğu için bu ad ile anılmaktadır. I. Mugur yazıtını N.A.Baskakov, "Naskalnaya Runiçeskaya Nadpis v Terezennike-Buyuk Uriçişça Mugur-Sargol Tuvinskoy ASSR", **Sovjetskaya Etnografiya**, No 3, Moskova 1978, isimli makalesinde, II. Mugur yazıtını,

---

³⁸ Bunun için bakınız, S.Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Kümüllerin Kimliği", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 79, İstanbul 1993.

D.Vasilyev, “Novaya Drevnetyurskaya Nadpis iz Tuvi”, **Arkeologiceskiye Otkritiya**, 1979, Moskova 1980, adlı yazısında vermektedirler.

Az adına ilk defa tarihi bilgi olarak, Bilge ve Köl Tigin Yazıtlarında 709 yılındaki Kök Türk-Kırgız savaşları sırasında rastlıyoruz. 710 senesinde Türkişlerle yapılan muharebede de, herhalde Türkişlerin safında yer almışlardır. Çünkü bu savaşlarda Türkiş liderinin komutanlarından birinin unvanı Az Tutuk'tur. 714 yılında ayaklanan Azları, Bilge ve Köl Tigin bir kez daha mağlup ettiler. Az adı Uygur kitabelerinden Şine-Usu ve Terhin Yazıtında da görülür. Fakat Uygurlar çağında onların hakimiyetini tanımışlardır. Çünkü artık mühim bir siyasi kuvvetleri yoktur³⁹.

h- Peçenek Yazıtları

Türk milletinin bir parçası olan Peçeneklere ait bu yazıtlar 1799 senesinde, Macaristan'ın Torontal vilayetindeki Nagy-Szent-Miglos denilen yerde, bir evin avlusunda bulundu. İlk önce Attila'nın definesi sanılan bu eserlerin üzerindeki yazılar çözülememiş ve Viyana Müzesine kaldırılmıştı. Kök Türk yazıtlarını çözen Thomsen bunların Attila'ya ait olmadığını söylemiş ve G.Nemeth, kalıntıların Peçenek Türklerinin izlerini taşıdığını ve Kök Türkçenin devamı olan bir Türkçe ile yazıldığını **A Nagyszentmiklosi Kincs Feliratai**, Budapest 1932, adlı eserinde söylemişti. 9-10. yüzyıllara ait olduğu sanılan bu eşyaların üzerinde hem Kök Türk harfli metinlere rastlanıldığı gibi, hem de Grek harfleriyle yazılmış parçalara da tesadüf edildi.

ı- Bulgar Yazıtları

Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinde, mesela Pliska, Preslav ve Madara gibi merkezlerde eski Bulgar Türklerine ait 90 kadar kitabe bulunmuştur. Bunlar genellikle Grek alfabesiyle yazılmıştır. Preslav'da bulunan bir yazıt Kril alfabesiyedir. Bunlardan Madara Yazıtı, kabartmalı sağlam bir kaya üzerindedir. Kabartmadaki tasvir sahnesinde, elinde mızrak, ata binmiş bir suvari vardır. Tasvir sahnesinin Kurum Han'a (9. yüzyıl) ait olduğu tahmin edilmektedir.

i- Sek El (Çik il-Çig il) Yazıtları

---

³⁹ Bunun için bakınız, “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar”, **Bellekten**, 8/221, Ankara 1994.

Tokuz Oguz boylarından birisi olan Sek Elliler, bugün hala Macaristan'ın doğusunda küçük bir grup olarak hayatlarını sürdürüp, 13. yüzyıldan beri Macar kaynaklarında zikredilirler⁴⁰. Daha önce bir yazıtları bulunmayan Sek Ellilere ait ilk kitabe İstanbul'da bulundu. Osmanlılar zamanında İstanbul'a gelen bir Sek El elçisi şikayetlerini kaldığı hanın duvarlarına yazmış ve 1553'te bunlar kopyalanmıştı. Büyük alim Thomsen bunun da Türkçe olduğuna karar verdikten sonra Macarlar tarafından okundu. 17. yüzyılda bir tahta üzerine, 1864'te de bir kilisede başka yazıtlar keşfedildi.

Bunun yanısıra Mogolistan'dan Macaristan'a kadar uzanan coğrafyada binlerce Türk yazıtı bulunmuştur. Bunların tarihi açıdan pek bir önemi yoksa da, kültür tarihimiz açısından son derece önemlidirler. Bunları da; Yenisey, Altay, Kırgız-Kazak, Fergana, Mogolistan ve Avrupa Yazıtları şeklinde tasnif edebiliriz.

2- Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib tarafından yazılmıştır ve aslı 6425 beyit, ekleri ile birlikte 6645 beyitten olan bu eser 1070'de tamamlanmıştır. Kara Hanlı hükümdarı Ebu Ali Hasan b. Süleyman Arslan'a sunulmuştur. Şairin gücünü takdir eden hakan kendisine haciblik görevini vermiştir⁴¹. Birbuçuk yılda tamamlanmıştır.

Yazar tecrübeli bir fikir adamı sıfatıyla devrinin hayat felsefesini ortaya koymaktadır. Yusuf Has Hacib birbirine çok sıkı bir şekilde bağlı bulunan fert, toplum ve devlet hayatının ideal biçimde düzenlenmesinde gerekli olan anlayış, bilgi ve erdemlerin neler olabileceği ve bunların nasıl elde edileceği, nasıl kullanılacağı üzerinde durur. Devlet ve milletin en yüksek kademesinden en aşağıya kadar, herkesin uyması gerekli esaslar anlatılmaya çalışılır. Bu eser birçoklarının sandığı gibi üst düzeydeki devlet görevlilerine iyi olmaları için ahlak dersi veren kuru bir öğüt kitabı değildir. Kutadgu Bilig'de fertlerden, her devirde gerçekleşmesi güç olan bazı erdemler ve fedakarlıklar istenmekte, yazarın kendi çevresi eleştirilmekte ve bazı gerçeklere yer verilmektedir.

---

⁴⁰ Bunun için bakınız, L.Rasonyi, "Ortaçağda, Erdel'de Türklüğün İzleri", **II. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, İstanbul 1943; L.Rasonyi, "L'Origine du no Szekely (Sicule)", **Acta Linguistica**, 11/1-2, Budapest 1961.

⁴¹ Hacib'in karşılığı Türkçedeki "tayangu" unvanıyla aynıdır. Yani dayanmak fiilinden "güvenmek, emniyet etmek" anlamına gelir.

Türk yazı diline ve onun inceliklerine hakim olan Y.H.Hacib İslam sanatçılarını örnek alarak, eserinde aruz veznini kullanmıştır. Kutadgu Bilig dört esası temsil eden sembolik dört kişi üzerine düzenlenmiş bir eserdir.

- 1- Kanun ve adalet (Kün Togdı)
- 2- Mutluluk (Vezir Ay Toldı)
- 3- Akıl ve ilim (Vezirin oğlu Ögdülmüş)
- 4- Hayatın sonu, akibet (Ogdurmuş)

Kutadgu Bilig'in bilinen üç yazması vardır: Viyana Yazması, Uygur harfli olup, 1439'da kopya edilmiştir. Kahire yazması, arap harflidir. Fergana yazması, 13. yüzyılda kopya edilmiştir. Kutadgu Bilig, ilim dünyasınca tanındığı 1825 senesinden beri üzerinde en çok fikir yürütülen Türk eserlerinden biri olmuştur. Vambery, Kutadgu Bilig ahlaki bir eğitim kitabı, Alman O.Alberts felsefi bir kitap ve İbn Sina tesirindedir derken, Macar J.Thury çince bir eserin Türk görüşüne uydurulmuş bir tercüme, Barthold ise içerisinde gerçek hayattan uzak, kuru mecazlar bulunan bir kitap olduğunu söylemiştir. F.Köprülü de eserde İbn Sina tesiri olduğunu iddia eder. S.M.Arsal, Farabi tesirine işaret etmiştir. R.R.Arat ise, kitabın herhangi bir yerden tercüme değil, tamamen orijinal olduğunu belirtmektedir.

Kutadgu Bilig adının manası konusunda da fikir birliğine varılamamıştır. Yusuf Has Hacib, kitaba "Kutadgu Bilig" adını koydum, okuyanı kutlu kılsın ve ona yol göstereyim, demekle yetinmiştir. Kutadgu kelimesi etimolojik olarak Kut+ad+gu/ kutlu olmak demek ise de, "kut"un manası konusunda tartışmalar vardır. Kutadgu Bilig, "hükümlerlik, siyasi hakimiyet bilgisi" veya "devlet" ya da "devletli olma bilgisi" manalarına gelmektedir. Büyük ihtimal, Mogollar da Kutadgu Bilig'den haberdardılar. Çingiz yasalarının teşekkülünde mutlaka faydalanılmış olması gerek. Hatta 16 asır kaynaklarında "kutadgu" kelimesinin, Mogollar tarafından Uygur alfabesi yerine kullanıldığından da bahsedilmektedir⁴².

3- Divanü Lûgat-it-Türk

Divanü Lûgat-it-Türk'ü yazmış olan Kaşgarlı Mahmud Barsganlı olup, doğum yeri Kaşgar'dır. Kaşgarlı Mahmud daha memleketinde iken kuvvetli bir medrese eğitimi görmüş, devrinin İslam ilimlerini oradaki Türk bilginlerinden

---

⁴² V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. İ.Aka-K.Y.Kopruman, Ankara 1975, s.184. Ayrıca bakınız, S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 28- Yusuf Has Hacib", **Orkun**, Sayı 87, İstanbul 2005.

öğrenip, icazet almıştı. Kaşgarlı Mahmud arapça ve farsçayı mükemmel şekilde bildiği gibi, ana dili olan Türkçeyi de birçok diyalektleriyle biliyor ve konuşuyordu.

Kaşgarlı Mahmud ne pahasına olursa olsun Araplara Türk dilini öğretmek maksadıyla gramer yazmış, Türk kültürünü eksiksiz olarak, çağın ilim alemine sunmuştur. Kaşgarlı Mahmud, aynı zamanda yüce ruhlu bir Türk milliyetçisiydi. DLT, Türk milletinin büyüklüğünü, eşsiz kahramanlığını, ilim, sanat, yurt idaresi, tarım ve benzeri hususlarda meydana getirdiği büyük şeyleri türlü vesilelerle sayar. Kaşgarlı Mahmud, o devirdeki büyük ve geniş bir arapçılık akımı içerisinde Türkçülük idealinin, yani İslam camiası içerisinde Türk'ün ve Türklüğün o nisbette önemli bir yeri bulunduğunun güçlü savunucularından olmuştur.

Adından da anlaşılacağı üzere DLT, herşeyden önce bir Türk sözlüğüdür. Türündeki en eski Türk sözlüğüdür. Yazarının tarifine göre, malzemesini halk ağızlarından derleme teşkil etmiş, zaman zaman Türk halk edebiyatından da faydalanılmıştır. İrili ufaklı birçok Türk boy ve uruglarından derlenmiş bir şiveler sözlüğü karakterini taşımaktadır. DLT, yalnız bir sözlük değildir. Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına kısacası Türk milli kültürüne ait zengin bilgileri içine alan ansiklopedik bir eserdir. Madde başı olan kelimelerle örnekleri Türkçe, sözlerin açıklamaları arapçadır.

Divanü Lûgat-it-Türk 1072'de Bağdat'ta yazılmaya başlanmıştır. 1072-1074 tarihleri arasında tamamlanmış, 1077 senesinde tekrar tekmil edilerek Halife el-Muktedi'ye sunulmuştur. Tek nüshası 1266'da kopya edilmiştir. Katip Çelebi, DLT'yi görmüş ve Keşfiz'ünun adlı eserinde bundan söz etmiştir.

Divanü Lûgat-it-Türk'ü ilk ele geçiren Ali Emiri Efendi olmuştur. Talat Paşa'nın aracılığıyla bu arapça nüsha İstanbul'da Kilisli Rıfat Bilge'nin nezareti altında üç cilt olarak basılmıştır. DLT, Besim Atalay tarafından üçü esas, biri tıpkı basım ve diğeri de dizin olmak üzere 5 cilt olarak 1943 yılında tekrar neşredildi.

Eser arapça kurallara göre meydana getirilmiştir. Hikmet, atalar sözü, şiir, nesir gibi şeylerle süslenmiştir. Divanda 7500 kadar kelime, 290 kadar ata sözü, 220 kadar da beyit ve kıt'a bulunmaktadır.

Bize bütün Türk boy ve uruglarının coğrafi yayılışı, sosyal yaşayışları, gelenekleri hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bu bilgilerin anayurdun tarihi

coğrafyasını aydınlatmak bakımından büyük bir değeri vardır. DLT'deki harita, ilk Türk dünya haritası olması bakımından önemlidir.

Divanü Lûgat-it-Türk, Türk folkloru ve edebiyatı açısından da eşsiz bir hazinedir. Kitapta Türk maddi kültürüne ait zengin bilgiler yanında, halk şiirine, musikisine, gelenek ve göreneklerine dair dağınık fakat çok değerli malzeme de vardır⁴³.

4- Sözlükler

a- Codex Cumanicus: Kırım'da, 1303 yılında İtalyan misyonerlerin tanzim ettiği söylenen Codex Cumanicus adlı Latince-Farsça-Kumanca sözlük (Tek nüshası Venedik'te bulunmuş olup G.Kun tarafından 1880'de neşredilmiştir) Kırım çevrelerindeki Kıpçak Türkçesi hakkında bilgi verir. Kuman-Kıpçaklar, Batu'dan çok evvel, Kırım'da Cenovalı ve Venedikli katolik misyonerlerle, fransisken rahiplerinin telkinleri yoluyla hristiyanlığa sokulmaya çalışılmışlardır. İşte bu İtalyan misyonerler Kuman-Kıpçaklar arasında dini propagandayı kolaylaştırmak ve ticarete yardımcı olmak üzere, pratik hayatta kullanılсын diye 2500 kelimelelik bir sözlük hazırlamışlardır. Bu sözlük 1303 tarihlerinde Sogdak şehrinde tanzim edildi. Kuman-Kıpçak Türkçesine ait bazı gramer kaideleriyle birlikte içinde İncil'den tercümeleler, bazı katolik ilahileri ve ata sözlerinin Türkçe tercümeleleri vardır. Sözlüğün Türk kültür hayatı hakkında da eşsiz bir değeri bulunmaktadır.

b- Kitâbü'l-İdrak Li-Lisan'il-Etrâk: Türkçeyi öğretmek gayesiyle Ebû Hayyan adlı bir Arap tarafından kaleme alınmıştır. 1312'de Kahire'de tamamlanan sözlük biri lûgat, öbürü de gramerden oluşan iki bölümdür. İki nüshası da İstanbul'dadır. Ahmet Caferoğlu tarafından 1931'de neşredilmiştir.

c- Kitâb-ı Mecmû u Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mogolî: Yazarı bilinmemektedir. Yusuf el Konevî adlı bir Türk tarafından 1343 tarihinde kopya edilmiştir. Yaklaşık 2000 kelimeyi ihtiva eder. Eserin tek yazma nüshası Hollanda'dadır (Leiden). 1894'te almanca olarak basıldıktan sonra, 1970'de Almatı'da tekrar yayınlandı.

d- E't-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiye: Önsözünde Kıpçak Türkçesiyle yazıldığı belirtilmektedir. Yazılış tarihi belli olmamakla beraber, 1425'ten önce yazıldığı tahmin olunmaktadır ve Mısır'da kaleme alınmıştır. Biri

---

⁴³Ayrıca bakınız, S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 27- Kaşgarlı Mahmud", **Orkun**, Sayı 86, İstanbul 2005.

gamer, diğeri de lüğat olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir. Arapça-Türkçe lüğat kısmında arapça kelimeler alfabe sırasına göre tertiplenmiş ve karşılarında da Türkçeleri verilmiştir. Eserin tek yazma nüshası İstanbul'dadır. Tıpkı basımı 1942'de Budapest'de yapılmıştır. Besim Atalay da eseri Türkçeye tercüme ederek, 1945'te tekrar neşretmiştir.

e- Kitâbü Bulgatü'l-müştak fi Lügati't Türk ve'l-Kıfçak: Abdullah e't-Türkî tarafından yazılmıştır. Tek nüshası Paris'tedir. Arapça ve Türkçe bir lüğat mahiyetini arzeder. 1938'de isimler kısmı, 1954'te fiiller bölümü Warszawa'da basılmıştır.

f- Kavaninü'l-Küllîye Li-Zabt'l-Lügati't-Türkiye: 15. Yüzyıl başlarında Kahire'de yazılmıştır. Bir nüshası vardır, o da İstanbul'dadır. Türkçe gramer şeklindedir. 1928'de Kilisli Rıfat Bilge tarafından neşredilmiştir.

g- İbn-i Mühennâ Lügati: Cemaleddin İbn-i Mühennâ tarafından 13. yüzyılda kaleme alınmıştır. 1820 kelimeyi ihtiva etmektedir. İlk defa İstanbul'da 1340 neşredilmiştir. Çoğu malzemesini halkın dilinden almış, maddi ve manevi unsurlara bolca yer verilmiştir.

h- Mukaddimetü'l-Edeb: Meşhur tefsir ve lüğat alimi Zemahşarî'nin Harezmsah Atsız'a sunduğu arapça bir sözlüktür. 12. yüzyıla ait eserin nüshaları arasında en eskileri Harezmi Türkçesi ve farsça tercümeleridir. Divanü Lûgat-it-Türk'den sonra Orta Türkçenin en zengin kelime hazinesine sahip bir dil yadigarı olduğu görülmektedir. Mogolca ve Türkçe tercümeleleri 1938'de, farsça tercümesi 1950'de yapılmıştır.

ı- Muhakemetü'l-Lügateyn: İran edebiyatı hayranlarına karşı Ali Şir Nevaî'nin (1441-1501) Türkçeyi müdafaa eden eseridir. Türkçeyi yüksek bir sanat dili haline getirmek, Türk ruhunu ve milli gururunu yükseltmek onun en büyük ülküsü idi. Ölümünden bir sene önce yazdığı bu kitaba göre; gramer ve kelime zenginliği bakımından Türkçe, farsçadan daha üstündür. Birçok neşri olan eser 1941'de Türkiye'de de basılmıştır.

i- Şeyh Süleyman Efendi Lügati: Eserin adı "Lûgati Çagatay ve Türki Osmanî" adını taşımasına rağmen Özbek Türkçesi ağırlıklıdır. Eser 19. yüzyıla ait olup, Şeyh Süleyman Efendi İstanbul'da Özbek Tekkesi şeyhliğini de

yapmıştır. Almanca tercümesi ile beraber 1902'de I.Kunos tarafından Budapeşt'de yayınlanmıştır⁴⁴.

5- Çin Yıllıkları

Türkler kadar eski bir tarihe sahip olan Çinliler, tamamen yerleşik bir toplum oldukları için, onlarda tarih yazıcılığı bizden çok evvel gelişti. Çinliler M.Önceki çağlardan itibaren çevrelerindeki halklarla ilgilenmeye başlamışlar ve onlara ait pekçok şeyi resmi tarihlerinde kaydetmişlerdir. Biz bugün İslam öncesi Türk tarihine ve kültürüne ait pekçok hususu bunlardan öğrenebilmekteyiz. İslam öncesi Türk tarihi açısından Çin kaynaklarını şöyle sıralayabiliriz:

1- Shih-Chih (M.Ö. 255-M.Ö. 207). Tarihi hatıralar. Çin'in en eski tarihi olup, M.Ö. 1. asra kadar olan olaylar Sse-ma Chien tarafından M.Ö. 80 tarihinde tertip edilmiştir.

2- Chien Han-shu (M.Ö. 206-M.S. 24). İlk Han kitabı. Pan-chu tarafından yazılmış, sonra birtakım ekler yapılmıştır.

3- Hou Han-shu (25-219). Sonraki Han kitabı. Fan-ye tarafından tertip edilmiştir.

4- San Kuo-Chih (220-264). Üç Sülalenin tarihi. Chen-shou tarafından yazılmıştır.

5- Wei-shu (300-550). Tabgaç tarihi. Wei-chou tarafından 551-554 yılları arasında telif edilmiştir.

6- Chou-shu (550-557). 629 yılında Ling-hu Te-fenf adlı birisi yazmıştır. 50 cilt olup, Kök Türk döneminin ilk kaynaklarından. 557-580 yılları arasında hüküm süren Chou hanedanının yıllığıdır. Kök Türklerin 557'den önceki tarihleri hakkında epey bilgi vardır. 50. ciltte müstakil bir Kök Türk bölümü yer alır.

---

⁴⁴ Şeyh Süleyman Efendi, **Çagataj-Osmanisches Wörterbuch**, Bearbeitet von I.Kunos, Budapest 1902; Abû Hayyân, **Kitâb al-İdrâk Li-Lisân al Atrâk**, Haz. A.Caferoğlu, İstanbul 1931; A.Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, C. II, 3. Baskı, İstanbul 1984, s.218-229; **İbni-Mühennâ Lûgati**, Haz. A.Battal, 2. Baskı Ankara 1988; Ş.Tekin, "İslâmiyet Öncesi Türk Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, 3. Cilt, 2. Baskı, Ankara 1992, s.75-78.

7- Pei Ch'i-shu (550-576). Li Te-lin tarafından yazılmaya başlanan bu eseri, onun ölümünden sonra oğlu Li Po-yü'e, 636 tarihinde tamamladı. 50 cilttir.

8- Sui-shu (589-618). 636'da Wei Cheng adında biri tarafından yazılmıştır. Sui hanedanının yıllığı olup, 85 ciltten ibarettir.

9- Chiu T'ang-shu (618-916). Eski T'ang kitabı. Tarihçi Liu Hsü tarafından yazılmıştır. 200 cilt olup, eserde 821 senesinden önceki olaylar umumiyetle bir arşiv vesikası gibi kısa olarak anlatılmıştır.

10- Hsin T'ang-shu (618-916). Yeni T'ang sülalesi kitabı. 1060 senesinde Wo Yang -hsin ve Sung-chi tarafından hazırlanmıştır. 225 ciltten meydana gelir. Batıdaki On-Oklar hakkında bilgi vardır.

11- Wu Tai-Shih (907-960). Beş Sülalenin tarihi. 1072'de Negu Yang-chien tarafından telif edilmiştir.

6- Batı Kaynakları

Latin ve Bizans kaynakları özel adların kaydedilmesi bakımından Çin yıllıklarına nazaran daha değerlidirler. Bunların arasında Marcellinius'un 4. yüzyıla (353-378) ait eserini, Olimpiodoros'un 5. yüzyıldaki (407-425) kitabını, 410'a kadarki olayları anlatan Zosimos'u, 433-468 yıllarını tasvir eden Priskos'u, İmparator Justinien ve Theodora'nın resmi tarihçisi Prokopios'u sayabiliriz. Bizans kaynaklarında ilk defa Aghathias (ölm. 582) Türk ismini kullanmış ve Avarlardan bahsetmiştir. Theophanes Byzantios, Zemerkhos'un Kök Türklere olan elçiliğini ve 566-581 yılları vakalarını zikreder. Yine 6. asır Bizans tarihçilerinden Menandros, Orta Asya için Türkiye tabirini kullanmaktadır ve Türklerin harp usullerini anlatır.

7- Seyahatnameler

Türk tarihinin önemli kaynaklarından birisi de seyahat notlarıdır. Çeşitli çağlarda Türk ülkelerine gitmiş olan yabancılar, daha sonraları ülkelerine döndükleri vakit bu seyahatlarını kaleme alarak yayınlamışlardır. Gittikleri yerlerin etnik yapısı da dahil olmak üzere, kültürel, siyasi, ekonomik ve askeri yönlerinin anlatıldığı bu seyahat notları tarihimizin aydınlatılması hususunda bizlere yol göstermektedir.

1- Hsüan Tsang Seyahatnamesi: Bir casus olan bu adam, Çinli budist rahiptir. 7. asırda (629-645) Çin başkentinden kalkıp, hacı olam amacıyla

Hindistan'a gitmek için Orta Asya'dan geçmiş ve Kök Türklerin batı taraflarında gezmiştir. Issık Köl'ün kuzey-batı sahilini takip ederek Tokmak (Suyab) ile Talas Nehri arasındaki bir yerde Tonga Yabgu ile karşılaştı. Turfan'dan İndus Nehri kıyısına kadar Tonga Yabgu'nun himayesinde seyahat etti. Tonga Yabgu onun refakatine Tamgacı unvanlı bir kişiyi memur kıldı. Tonga Yabgu'ya Budizm hakkında bilgiler verdi. Notlarında yabgunun ve otağının kendisini çok etkilediğini, yangunun yanında 200 kadar subayın olduğunu söyler. Tonga Yabgu'nun oğlu Tardu Şad tarafından idare edilen Kunduz havalisini de gezdi. Seyahatnameyi S.Julien, **Memoires sur les Countries Occidentales par Hiouen-thang**, Paris 1857, adlı kitabında tanıtmaktadır.

2- Wang Yen-te Seyahatnamesi: Bu şahısta Çinli bir casus rahiptir. 10. yüzyılda Turfan ve Beş Balık bölgesindeki Uygurların arasında bulunmuş; duyduklarını ve gördüklerini teferruatlı bir rapor halinde sunmuştur. Kuzeydeki Sung imparatoru tarafından 981'de Kara-Koço'ya elçi olarak gönderilen Wang Yen-te'nin seyahatini, S.Julien, **Melanges de Geographie Asiatique et de Philologie cinico-indienne**, Paris 1864, neşretti.

Wang Yen-te ve arkadaşları seyahatini tamamlayarak 984 tarihinde Çin'e döndüler. Wang Yen-te başkente dönüşünden sonra gezisi hakkında hazırladığı raporu imparatoruna takdim etti. Bu seyahatnamede pek çok yer, şahıs ve kabile adı geçmekle beraber, halkın gelenek ve görenekleriyle, günlük hayat hakkında da bilgi vardır.

3- Tamim İbn Bahr Seyahatnamesi: Muhtemelen 821 yılında Uygur sarayına giden bir Arap seyyahıdır⁴⁵. Ona göre kaganın kendi çadırıyla 12.000 kişilik ordusu ve her birinin 13.000 kişiye sahip olduğu 17 kumandanı vardı. Çadırların ihtişamı ve nizamı mükemmeldi. Ona göre Barsgan ile Turfan arasındaki yolun ova kısmında devamlı köy ve kasabalar içinden gidiliyordu. Buranın henüz gayri-müslim olan ahalsinin çoğunluğunun Türklerden olduğunu öğreniyoruz. Bu seyahatnameyi V.Minorsky, "**Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs**, Bruxelles 1948, adlı eserinde tanıtmaktadır.

4- İbn Fazlan Seyahatnamesi: 920-921 tarihlerinde Bulgar hükümdarı İlteber Almış'ın talebi üzerine, Abbasi halifesi Muktedir Billah, İslamiyeti öğretmek maksadıyla adamlar ve Hazarlara karşı kullanılacak bir kalenin inşası için para göndermişti. Bu elçilik heyetindeki Ahmed b. Fazlan adındaki katibin

---

⁴⁵ Z.V.Togan'a göre, Tamim İbn Bahr'ın seyahatı 751-759 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bakınız, "İbn al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri", **Bellekten**, 12/45, Ankara 1945, s.15.

Türk ülkelerinde gördüklerini, duyduklarını döndükten sonra kaleme almasıyla bu seyahatname ortaya çıkmıştır. Bu eserde eski Türklere ve kuzey ülkelerine dair verilen bilgilerin doğruluğu diğer ortaçağ müelliflerinin ve yakın zamandaki seyyahların yazdıklarıyla da doğrulanmaktadır. Seyahatnamede pekçok Türk boyunu, onların örf ve adetleriyle, yaşayışlarını görmekteyiz. Seyahatnamenin tek nüshası İran'ın Meşhed şehri kütüphanesindedir. Z.V.Togan tarafından 1923 senesinde keşfedildi ve onun tarafından **Ibn Fadlans Reisebericht**, Leipzig 1939, adıyla basıldı.

5- Plano Carpini Seyahatnamesi: Papa'nın 1245-1246'da Karakorum'u ziyaret eden elçisinin hatıratıdır. 13. yüzyıl Orta Asya'sı hakkında bize bilgi verir. Özellikle Uygurların inançlarından bahseder. O, Cuci ulusu hakkında da çok değerli malumatlar verir. Cuci'nin mezarının nerede olduğunu bile söylemektedir. Seyahatname almanca olarak F.Risch tarafından, **Geshichte der Mongolen und Reiseberichte**, Leipzig 1930, adıyla basıldı.

6- William Rubruquis Seyahatnamesi: Fransız kralının 1253'te Karakorum'da bulunan elçisinin raporudur. 1900 tarihinde W.Rockhill tarafından neşredildi. Uygur budistleri hakkında bilgi verir. Onların dini törenlerinden, inançlarından ve bazı dualarından bahseder. Türkistan'ın pekçok yerini gezip-görmüştür. Mesela Yedi-su bölgesinin tarım ve otlak arazilerini anlatır. Mengü Han'ın ziyaret eden Rubruquis, onun pekçok özelliğini nakleder. İdil ile Don nehirleri arasında karargahı olan Batu'nun oğlu Sartag'ı da gördü. Berke'nin İslamiyeti kabul etmesinden, ülkesinde domuz eti yenmesinin yasaklanmasından bile söz eder. O, Kıpçakların defin merasimlerinden, mezarlarından ve eski Türk dininden bahsetmektedir.

7- Marco Polo Seyahatnamesi: 1271-1291 yılları arasında Venedikten, Pekin'e seyahatlar yapmıştır. Tüccarlık yapan babası ve amcası ile birlikte 1271 yılında yola çıktılar. İran ve İç Asya'yı geçtikten 3 yıl sonra Çin'e ulaştılar. Han-Balık'da (Pekin) Kubilay'ın sarayına gittiler (1275). Hanın hizmetine girdi. Çeşitli görevlerle ülkenin birçok yerini gezip-dolaştı. Gördüğü yerler hakkında notlar tuttu, işittiği hikayeleri yazdı. Kısaca Kubilay'ın sarayında uzun müddet kalan Marco Polo, görüp ve duyduğu pekçok değerli bilgiyi hatıratında zikretmektedir. 1291'de ondan izin alarak, deniz yoluyla Hürmüz Körfezine ulaştılar. Oradan kara yoluyla Trabzon'a ve yine gemiyle İstanbul'a ve nihayet Venedik'e ulaştılar. İki cilt halinde H.Yule, **The Book of Marco Polo**, London 1875, adıyla bu seyahatnemeyi neşretti.

8- İbn Batuta Seyahatnamesi: 14. yüzyıl Türk ve İslam dünyasının tarihi ve kültürü açısından değerli bir seyahatname de Tanca'lı İbn Batuta'ya

aittir. O Mısır, Suriye, Arap yarımadası, Irak, İran, Doğu Afrika, Anadolu, Karadeniz'in kuzeyindeki Türk illeri, Türkistan, Hindistan, Çin, Endülüs ve Sudan gibi ülkeleri dolaşmıştır. Ünlü seyahatnamesini 1356 yılında yazdı. Eserinde gittiği yerler ve bu yerlerin yöneticileri, adet ve gelenekleri hakkında değerli bilgiler vardır. 1854 senesinde C.Defremery-B.Sanguinitti tarafından yayınlandı.

9- Ruy Gonzales de Claviyo Seyahatnamesi: İspanyol Claviyo, Kastilya kralının elçisi olarak Semerkant'ta bulunan Temür'ü ziyaret etmiştir (1403-1406). Önce İstanbul'a, oradan Trabzon ve Erzincan'a, Hoy'dan Tebriz'e, Elburuz dağlarından geçerek Meşhed'e ve Temür'ün doğduğu Keş'ten Semerkant'a gitmiştir. Buraya gelirken geçtiği yerleri anlatmakla kalmayıp, Temür'ü ve Temür'ün sarayını da teferruatlı bir şekilde tanıtmıştır. Eserine "Büyük Temürleng" adını veren Claviyo'nun seyahatnamesi, **Drevnik Putışestviya ko dvoru Timura**, Petersburg 1881, adıyla rusça olarak en iyi neşri yapılmıştır.

10- Gıyaseddin Nakkaş Seyahatnamesi: Gerçekte **Sefaretname-i Çin** adını taşır. 1419'da Gıyaseddin Nakkaş, Şahruh tarafından Çin imparatoruna elçi olarak gönderilmiştir. Aslı farsça olan seyahatname, M.Quatremere tarafından fransızcaya tercüme edilmiştir.

8- Coğrafya ve Genel Tarih Eserleri

1- Yahya el-Belazurî, **Fütûhu'l-Büldan**, adlı eserinde, Peygamberin zamanından itibaren üç asır boyunca yapılan İslâm fetihlerini anlatır. 9. asır tarihçilerinden olan Belazurî Arap yarımadası, Suriye, Filistin, Irak, Mısır, Kuzey Afrika, Endülüs, İran, Azerbaycan, Horasan ve Sind bölgelerinin fetihlerini ele alır. M. De Goeje, 1863'de bu kitabı basmıştır.

2- Vazih el-Yakubî, **Kitab'ül-Büldan**, 891 yılında yazılan bu eserde de İslâm fetihlerinden bahsedilir. Eseri M.De Goeje, 1892'de neşretti.

3- Cerir el-Taberî, **Tarihü'r-resul ve'l-mulük**, 10. yüzyıla kadar olan tarihi hadiseleri ihtiva edip, Türklere ait pekçok malûmat verir. Taberi, ilk büyük İslâm tarihçilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu eser de M.De Goeje tarafından 1879-1901 yılları arasında Hollanda'da basıldı.

4- Hüseyin el-Mesudî, **Murûc'ül-zeheb ve Maadinü'l-Cevahir** adlı eserinde; Arabistan, İran, Horasan, Mısır ve Hindistan'a ait bilgiler verir. Bu

eser P.Courteille ve B.Meynard tarafından 1861-1877 yılları arasında 9 cilt olarak neşredilip, ilim aleminin hizmetine sokuldu.

5- **Mücmelü'l-Tevarih**, 897-898 tarihinde yazılan bu eserin yazarı belli değildir. Türklerin nesebi ve Türk kabileleri hakkında bilgi verir.

6- Tahir el-Mukaddisî, **Kitabü'l-bad'i ve'l-Tarih**, 966'da Büst şehrinde, Samaniler zamanında yazılmıştır. Eserde Türklerin gelenek ve göreneklerine dair Malûmatlar vardır. C.Huart tarafından 1899-1916 arasında 5 cilt olarak neşredildi.

7- İbn Hurdadbih, **Kitab el-mesalik ve'l-memalik**, 840'da yazılmıştır. Doğu Türkleri hakkında bilgiler mevcut olup, M.Goeje 1889'da bu eseri bastı.

8- Ebu İshak İstahrî, **Kitab el-mesalik ve'l-memalik**, 951'de kaydedilmiştir ve Hazar Bulgar, Peçenek, Horasan, Maverâünnehir, Harezm Türkleri hakkında Malûmatlar verir. M.De Goeje, 1870 bu eseri yayınladı.

9- Muhammed İbn Havkal, 943-977 yılları arasında çeşitli yerleri ve bilhassa Horasan ve Hazar Denizi etrafını, Sicilya'yı ve sayısız ülkeyi dolaşmıştır. Eserinin adı **Kitab el-mesalik vel-memalik**'tir. Kitap 976'da yazılmıştır. Eserinde İstahrî gibi Hazar Denizi ve Maverâünnehir civarındaki Türkler hakkında tafsilatlı bilgiler verir. M.De Goeje, Leiden 1873'te kitabı yayınladı.

10- Ahmed el-Mukaddisî, **Ahsenü'l-Takasim fi Marifet-i Ekalim**, Hazar ve Maverâünnehir'e komşu Türklerden bahseder. M.De Goeje 1877'de bu coğrafya kitabını neşretti.

11- Rustah el-Hemedanî, 9. asırda yaşayan İran menşeli İslâm coğrafyacılarından. 903 yılında tamamladığı **Kitab el-alâk el-nefise** adlı eserinin Türklere ait bölümünün ilk yarısının Peçeneklerin sonuna kadarki kısmı eksiktir. Hazarlar bahsinden sonraki kısım mevcuttur. Verdiği bilgiler tertipli ve kıymetlidir. Gerdizî'nin eserinde verilen Malûmat, bu eserde sunulan bilgilerle büyük bir benzerlik gösterir. 1892'de M.De Goeje yayınlamıştır.

12- Yakut el-Hamavî, **Mucem'ül-Büldan** adlı eserini 13. yüzyılın başlarında tamamlamıştır. Anadolu bir Türk olma ihtimali vardır. Kitap ticaretiyle uğraşmış, uzun müddet Harezm ve Maverâünnehir'de oturmuştur. Bu kitap 1866-1873 tarihleri arasında 7 cilt halinde F.Wüstenfeld tarafından Leipzig'de basılmıştır.

13- Sıbt ibn'il-Cezvî, **Mirat'üz-zeman fi Tarih'i-ayan** adlı kitabında Türk tarihine ait pek kıymetli bilgiler zikretmektedir. 13. yüzyıla ait bu eser, J.R.Jewett tarafından 1907'de basıldı.

14- Ebu'l Ferec, **Chronicon Syriacum** adlı eserinde Türklerden de bahseder. Aslen Yahudi iken sonradan Hıristiyan olmuş ve Hülagu'nun yanında Meraga'da bulunmuştur. P.Bedjan eseri 1890'da Paris'te yayınladı.

15- Ebu'l Ferec, **Tarih u Muhtasar'il-düvel** adlı tarihinde de Türklere ait pekçok bilgi vardır. Türklerden bahseden kısmı, Ş.Yaltkaya'ca 1941'de Tarih Kurumu'nda basıldı.

16- İsmail Ebu'l Fida, **Kitab'ül-muhtasar fi Ahbari'l-beşer**, 14. yüzyıla aittir. Kitabı 1789-1794 yılları arasında 5 cilt olarak, J.Reiske ve J.Adler neşrettiler.

17- **Hudud'ül-Alem**, 10. yüzyılda kaleme alınan bu kitabın yazarı belli olmayıp, Türklere ve Türk ülkelerine ait son derece kıymetli bilgilerle doludur. 1937'de V.Minorsky, Londra'da bu eseri yayınladı.

18- Ebu Said Gerdizi, **Zeyn'ül-Ahbar**, 11. yüzyılın başlarında yazılmıştır. Özellikle Horasan tarihi için mühim olan bu eser, Barthold tarafından 1897 neşredildi.

19- Ata Melik Alaaddin Cüveynî, **Tarih-i Cihangüşa**, 13. yüzyıla aittir. Bağdat'ta vezirlik de yapan Cüveynî'nin eseri Türk tarihi ve kültürü bakımından kıymetlidir. İlk defa Mirza Muhammed Kazvini tarafından 1912'de yayınlandı.

20- Minhac Cuzcanî, **Tabakat-ı Nasiri**, Çingiz'in ve oğullarının fetihlerini anlatır. 1260'da yazılan eserde Harezmsahlar ve Hindistan Türk sülaleleri tarihinden de bilgiler vardır. W.Lees 1864'te bu eseri Calcutta'da bastı.

21- Reşidüddin Fazlullah, **Cami'üt-tevarih** iki cilt halinde olup, Türk ve Mogol tarihi için son derece önemlidir. Bu eseri, İ.Berezin, 1855-1888'de ilk defa yayınladı.

22- Lütfullah Hafız Ebru, **Zeyl'i-Cami'üt-tevarih**, adlı bu eser, Reşidüddin'in devamıdır. Temürlüler devrinde yaşamış olup, Şahruh'un tarihçisidir. H.Beyani tarafından, Tahran'da 1938'de neşredildi.

23- Hamidullah Kazvinî, **Tarih-i Güzide**, 14. asır İslâm ve Türk tarihidir. E.Browne, 1910'da bu eseri yayınladı.

24- Şerafeddin Yezdî, **Zafer-nâme**, 15. yüzyılda yazılmış olup, Temür'ün tarihidir. Çagatay hanları ve Türk tarihine ait değerli bilgileri ihtiva eder. M.İlahdat, 1887-1888'de neşretti⁴⁶.

25- **Şibanî-nâme**, yazarı belli değildir. Özbek Türklerinin tarihi hakkında bilgi verir. 16. asrın başında (1503) yazılmış olup, 1849'da I.Berezin bu eseri yayınladı.

26- **Babur-nâme**, Temür'ün soyundan Fergana begi Ömer Şeyh Mirza'nın oğlu Zahirüddin Babur (ölümü 1530) tarafından, Türkçe "Vekayî" adıyla, bir hatırat kaleme alınmıştır. 16. yüzyılda Afganistan ve Hindistan bölgesine hakim olan bu Türk begi, kendisinin ve askerlerinin Türk olmasından övünç duymaktadır. Çagatay Türkçesiyle yazılmış olan nüsha 1857'de N.İlminsky tarafından Kazan'da basılmıştır.

27- Haydar Mirza Duglat, **Tarih-i Raşidî**, Çagatay hanlarının 1546 senesine kadarki tarihidir. 1864'te Z.Velyaminov tarafından basıldı.

28- Ebu'l-gazi Bahadır Han, **Şecere-i Türk**, 17. yüzyılda kaleme alınmış olup, Çingizlilerin ve kendi çağına kadar Harezmi Özbeklerinin tarihidir. B.Desmaison 1861'de yayınladı.

9- Fal Kitapları, Öğüt Kitapları, Mektuplar, Yarlıklar

3- Miran Metinleri: Kağıtlar üzerine Kök Türk harfleriyle yazılmış olan bu belgeleri, A.Stein 1907'de, Tun-huang bölgesinde Miran kalesi harebeleri içinde bulmuştur. Üç kısımdan meydana gelmektedirler. 9-10 asıra ait bu belgede, muhtemelen bir savaş sonrası ele geçirilen ganimetlerin ve malzemelerin kimlere verildiğine dair tutulmuş bir kayıttır. Metin hakkında Thomsen yukarıdaki makalesinde Malûmat sunmaktadır. En son bu metinlerin tarihi değerlendirmesini S.Gömeç, "Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma", **Türk Kültürü**, 34/394, Ankara 1996'da yapmıştır.

⁴⁶ Z.V.Togan, **Tarihte Usûl**, 4. baskı, İstanbul 1985, s.176-260.

4- Maitrisimit: Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış, dini bir drama piyesi şeklinde tertip edilmiştir. Manası “Geleceğin Burkan’ı Olan Maitreya İle Buluşma” biçiminde açıklanabilir. Bu eserde Burkan’ın halefi olan ve binlerce yıl sonra dünyaya ineceğine inanılan Maitreya’nın hayatı dinî bir destan şeklinde anlatılmaktadır. Eserin Hintçeden Toharcaya, oradan da Türkçeye çevrildiği sanılmaktadır. Başında “görülecek şey, seyredilecek şey” diye tarif edilmektedir. Önsözden sonra “ülüş” denilen 27 bölüm gelmektedir. Her bölümün başında “aşağıdaki dini hadiseyi, filan ve falan yerde düşünmek gerekir” diye bir kayıt vardır. Türkçe nüshada bazan devam eden hadise kesilerek, bu olayla ilgili nazari düşüncelerin ispatına çalışılır. Bu metin dini bir masaldır, fakat kendinden de anlaşılacağı üzere bu gibi masallardaki unsurlar o devrin âdet ve geleneklerini aksettirmektedir. Buna göre Orta Asya’da şu veya bu münasebetle çeşitli halk eğlenceleri düzenleniyor ve genellikle dolunay vakitlerinde sahneleniyordu. Netice olarak eski Türkçedeki birçok masalların zaman zaman sesli okuma sınırını aşarak, bunların basit bir şekilde dramlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Bu eser ilk defa A.von Gabain tarafından Wiesbaden 1957 ve Berlin 1961 iki cilt halinde basılmıştır.

5- Sekiz Yükme Yarak: En aşağı halk tabakalarının bile anlayabileceği basit bir dille yazılan bu eserin yüzden fazla nüshası vardır, fakat maalesef bunların çoğu tam değildir. Burkan’ın vermiş olduğu vaazların toplandığı bir kitap şeklindedir. Bu eserde basit halk inançları, iyi amel işlemenin faziletleri ön planda gelir. Sekiz türlü şuurun ve buna dayanan maddî alemin teşekkülü ile bunların çarpışması esere basit cümlelerle serpiştirilmiştir. L.Ligeti 1971’de Sekiz Yükme Yarak’u yayınladı.

6- Altun Yarak: 10. asrın başlarında veya bundan biraz önce Sıngu Seli Tutung adında bir Türk’ün Çinceden Uygur Türkçesine aktardığı bir eser olarak kabul edilmektedir. Burkancılığın talimatlarının en yüksek maddelerini içine alır. Eser kopuk kopuk parçalar halinde günümüze kadar geldiğinden, üzerinde fazla bir değerlendirme yapılmamıştır. Beş Balıklı bir Uygur Türkü olan Sıngu Seli Tutung’un eserinde Türkçe şiirler de yer almaktadır. Bilinen dört nüshası olan eserin, Uygur Türkçesindeki nüshasını F.W.K.Müller 1908’de neşretmiştir.

7- Ahmed Yesevî Hikmetleri: 11. yüzyılın ikinci yarısında dünyaya gelen ve 1166’da vefat eden Ahmed Yesevî, Türk milletinin manevi hayatında asırlarca nüfuz etmiş bir şahsiyettir. Ahmed Yesevî ile kurulan tarikat bütün Türk illerine tesir ederek, Türk İslâmiyetinin yayılmasına aracılık etmiştir. Divan-ı Hikmet’in en eski yazmaları 16. asra aittir. İlk baskılarından biri Kazan 1896 tarihli dir.

8- Atebetü'l-Hakayık: Tam yazılış tarihi belli olmamakla beraber, 12. asır Türk edebiyatı mahsullerinden sayılan bu eser, Edib Ahmed Yüknekî tarafından tertip edilmiştir. Konu ve edebi türü itibarıyla Kutadgu Bilig'in devamı sayılabilir. Atebetü'l-Hakayık'ın altı nüshası bulunmaktadır. Bütün nüshaları karşılaştırarak, R.R.Arat 1951'de yeniden neşretmiştir.

9- Siyâset-nâme: Diğer adıyla Siyerü'l-mûlûk'u yazan Selçuklu veziri Nizamü'l-mülk'tür (1018-1092). Eserde Türk devlet teşkilâtı, kültür hayatı, devletler hukuku gibi konularda bilgiler bulmak mümkündür. Pekçok nüshası ve neşri olmakla beraber ilk olarak 1891'de Paris'te basılmıştır.

10- Hukuk Belgeleri: Maniheist manastırlara ait yönetmelik, askeri birliklere verilen gereç ve yemekler üzerine makbuzlar, Uygurlarda yazılı belge düzenleme geleneğini ortaya koyan örneklerdir. Bunlardan başka toprak satışı, toprak kiralama, evlat edinme, borç para verme, hayvan kiralama, vergi toplama, vergilere itiraz etme ve benzeri gibi değişik konularda düzenlenmiş birçok belge bulunmuştur. Özellikle Uygur Türklerine ait bu hukuk vesikaları üzerine en eski olarak A.Grünwedel (1906), A.von Le Coq (1918), A.Caferoğlu (1934) gibi kişiler çalışmışlardır. En son olarak bu konuda Ö.İzgi'nin (Ankara 1987) bir yayını bulunmaktadır.

11- Li Te-Yü'nün Mektupları: 840'tan sonraki Uygur tarihi için en önemli kaynaklardandır. Uygurlar bu tarihte, Kırgızlar tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldıktan sonra, etrafa dağılarak sefalet içerisinde kalmışlardı. Çin başbakanı olan Li Te-yü ve taraftarlarının fikrine göre, Uygurlar Çin'in eski dostlarıdır ve Çin'in felaket zamanlarında yardıma gelmişlerdi. Bu sebeple Uygurlara yardım edilmesi gerekirdi. Li Te-yü Çin imparatoruna, bu konuda pekçok mektup yazmış ve ricada bulunmuştu. Bu mektupları yazarken, dolayısıyla Uygurların tarihinden de bahsetmişti⁴⁷.

10- Araştırma Eserleri

---

⁴⁷ R.R.Arat, **Türk Dili Üzerinde Araştırmalar: Uygur Dönemine Ait Dil Örnekleri**, "Altun Yaruk", İstanbul 1931, s.1-2; W.S.Tsai, **Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)**, Doktora Tezi, Taipei 1967; Tekin, **a.g.m.**, s.28-31; S.Tezcan, **Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe**, Ankara 1978, s.292-308; G.Shimin, "Kedimki Uygurca İptidai Drama Piyesasını "Maitrisimit"ning (Hami Nüshası" 2-Perdesi Hakkındaki tetkikat", **Journal of Turkish Studies**, Vol. 4, Harvard 1980, s.101-130; M.A.Köymen, **Siyâset-nâme**, Ankara 1982, s.V-XV; K.Eraslan, **Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler**, Ankara 1983, s.9-53; Caferoğlu, **a.g.e.**, s.75-78; Ö.İzgi, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara 1987.

a- Hun Dönemi

- 1- K.A.Akişev, **Kurgan Issık**, Moskva 1978
- 2- S.M.Arsal, **Türk Tarihinin Ana Hatları. İskitler-Sakalar, Asya Hunları, Yüeciler, Avrupa Hunları**, Ankara
- 3- F.Altheim, **Hunnische Runen**, Halle 1948
- 4- F.Altheim, **Attila et les Huns**, Paris 1952
- 5- F.Altheim, **Geschichte der Hunnen**, I-II, Berlin 1959-1960
- 6- Atsız, "Mete", **Türk Ansiklopedisi**, C. 24, Ankara 1976
- 7- P.A.Boodberg, "The Language of the T'o-pa Wei", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 1, Cambridge 1936
- 8- J.M.Deguignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Garbi Tatarların Tarih-i Umumisi**, I-VIII, İstanbul 1924
- 9- W.Eberhard, "Muahhar Han Devrinde Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", **Belleten**, Sayı 16, Ankara 1940
- 10- W.Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942
- 11- K.Enoki, "Sogdiana and the Hsiung-nu", **Central Asiatic Journal**, 1/1, Wiesbaden 1954
- 12- O.Franke, **Geschichte des Chinesischen Reiches**, I-II, Berlin-Leipzig 1930-1936
- 13- R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980
- 14- F.Hirth, "Über Wolga Hunnen und Hiung-nu", **Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften**, 2/2, Berlin 1899
- 15- F.Hirth, "Hunnenforschungen", **Keleti Szemle**, Vol. II, Budapest 1901
- 16- O.Maechen-Helfen, "Archaistic Names of the Hiung-nu", **Central Asiatic Journal**, 6/1, Wiesbaden 1961
- 17- W.M.McGovern, **The Early Empires of Central Asia**, North Carolina 1939
- 18- M.Mori, "Reconsideration of the Hsiung-nu State-A Response to Professor O.Pritsak's Criticism", **Acta Asiatica**, No 24, Tokyo 1924
- 19- G.Nemeth, **Attila ve Hunları**, Terc. Ş.Baştav, Ankara 1982
- 20- B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 1971
- 21- B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1962
- 22- B.Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, I-II, Ankara 1981
- 23- W.Samolin, "Hsiung-nu, Hun, Türk", **Central Asiatic Journal**, 3/2, Wiesbaden 1957
- 24- R.Shafer, "The Earliest Huns", **Ural-Altische Jahrbücher**, Tom. 38, Budapest 1966
- 25- Z.V.Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1941

b- Kök Türk Dönemi

- 1- V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Notlar**, İstanbul 1927
- 2- J.T.Chang, **T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler**, Doktora Tezi, Taipei 1968
- 3- E.Chavannes, **Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux**, Petersburg 1903
- 4- D.M.Dunlop, **The History of the Jewish Khazars**, Paris 1954
- 5- W.Eberhard, **Çin Tarihi**, Ankara 1947
- 6- H.Ecsedy, "Tribe and Tribal Society in the 6 th Century Turk Empire", **Acta Orientalia**, Tom. 25, Budapest 1972
- 7- H.Ecsedy, "Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age", **Acta Orientalia**, 30/1, Budapest 1977
- 8- E.Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978
- 9- A.von Gabain, **Köktürklerin Tarihine Bir Bakış**", **DTCF**, 2/5, Ankara 1944
- 10- R.Giraud, **L'Empire des Turcs Celestes**, Pari 1960
- 11- P.B.Golden, **Khazar Studies**, Budapest 1980
- 12- S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 2.baskı, Ankara 1999
- 13- M.Grignaschi, "La Chute de L'Empire Hephthalite dans les Sources Byzantines et Perses et le Probleme des Avar", **Acta Antiqua**, Tom. 28, Budapest 1980
- 14- R.Grousset, **L'Empire du Levant**, Paris 1949
- 15- L.N.Gumilev, **Drevniye Tyurki**, Moskva 1967
- 16- H.W.Haussig, "Über die Bedeutung der Namen Hunnen und Awaren", **Ural-Altäische Jahrbücher**, Band 47, Wiesbaden 1975
- 17- H.Howorth, "The Avars", **Journal of Royal Asiatic Studies**, Vol. 1, London 1889
- 18- S.Julien, "Documents sur les Tou-Kiue [Turcs]", **Journal Asiatique**, Tom. 3, Paris 1864
- 19- S.G.Klyaştorıny, **Drevnetyurkskiye Runıçeskiye Pamyatniki Kak Istoçnik po İstorii Sredney Azii**, Moskova 1964
- 20- E.Konukçu, **Kuşan ve Ak Hunlar Tarihi**, Ankara 1973
- 21- L.Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, I-II, Çev. S.Karatay, İstanbul 1970
- 22- L.K.Ling, **Toba Wei Sülalesi devrinde Çin'in Kuzey ve Batı Komşuları**, Doktora Tezi, Ankara 1978
- 23- M.T.Liu, **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)**, I-II, Wiesbaden 1957
- 24- G.Moravcsik, **Byzantino-turcica I-II**, Leiden 1942-1943

- 25- B.Ögel, “Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar”, **Belleten**, C. 21, Ankara 1957
- 26- W.Samolin, “Some Notes on the Apar Problem”, **Central Asiatic Journal**, Vol. 3, Wiesbaden 1957
- 27- D.Sinor, **Some Components of Civilization of the Türks**”, **Altaistic Studies**, Konferanser 12, Stockholm 1985
- 28- B.Spuler, “Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken”, **Handbuch der Orientalistik**, V/V, Leiden-Köln 1966
- 29- N.Yamada, “The Original Turkish Homeland”, **Journal of Turkish Studies**, Vol. 9, Harvard 1985

c- Uygur Dönemi

- 1- E.Baytur, **Şincan’daki Milletlerin Tarihi**, Urimçi 1991
- 2- A.Bekin, **Yakub Beg Devrinde Çin Türkistanı’nda Siyasal ve Kültürel Durum**, Doktora Tezi, Ankara 1971
- 3- G.Çandarlıoğlu, **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri**, Doktora Tezi, İstanbul 1967
- 4- G.Çandarlıoğlu, **Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kaganlığı**, Doçentlik Tezi, İstanbul 1972
- 5- S.Gömeç, “Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 27/28, Ankara 1996
- 6- S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, 2. baskı, Ankara 2000
- 7- J.R.Hamilton, **Les Ouighours**, Paris 1955
- 8- J.R.Hamilton, “Toquz-Oguz et On-Uygur”, **Journal Asiatique**, Tom. 250, Paris 1955
- 9- C.H.Huang, **Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**, Doktora Tezi, İstanbul 1971
- 10- Ö.İzgi, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi**, Ankara 1987
- 11- Ö.İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara 1989
- 12- İ.Kurban, **Şarki Türkistan Cumhuriyeti**, Ankara 1992
- 13- C.Mackerras, **The Uighur Empire**, Canberra 1972
- 14- B.Ögel, “Uygurların Menşe Efsanesi”, **DTCF**, 6/1-2, Ankara 48
- 15- B.Ögel, “Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi”, **Belleten**, Sayı 59, Ankara 1951
- 16- B.Ögel, **Sino-Turcica**, Taipei 1964
- 17- B.Ögel, “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükselişi”, **Belleten**, C. 19, Ankara 1964
- 18- E.Pinks, **Die Uiguren Kan-Chou in der Frühen Sung-zeit (960-1028)**, Wiesbaden 1968
- 19- E.G.Pulleyblank, **The Background of the Rebellion of An Lu-shan**, London 1955

- 20- E.G.Pulleyblank, "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", **Ural-Altaysche Jahrbücher**, 28/1-2, Wiesbaden 1956
- 21- L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1971
- 22- K.Wittfogel, **History of Chinese Society Liao (907-1125)**, Philadelphia 1949

d- Diğer Türk Boyları İle Alakalı Kiataplar ve Makaleler

- 1- Ali Suavi, **Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması**, Haz. A.Çay, İstanbul 1977
- 2- E.Bacon, **Esir Orta Asya**, Çev. T.Say, İstanbul (tarihsiz)
- 3- V.Barthold, **Mogol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H.D.Yıldız, İstanbul 1981
- 4- M.Buğra, **Doğu Türkistan**, İstanbul 1952
- 5- O.Caroe, **Sovyet İmparatorluğu**, I-II, Çev. Z.Yüksel, İstanbul (tarihsiz)
- 6- S.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi**, Ankara 1999
- 7- R.N.Frye, "Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler", **Bellekten**, C. 10, Ankara 1946
- 8- A.N.Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara 1948
- 9- A.N.Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972
- 10- M.Levin-L.Potapov, **The Peoples of Siberia**, Chicago 1964
- 11- O.Pritsak, "Kara Hanlılar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1955
- 12- W.Radloff, **Sibirya'dan Seçmeler**, Çev. A.Temir, İstanbul 1976
- 13- L.Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler**, Haz. Ş.K.Seferoğlu-A.Müderrişoğlu, Ankara 1983
- 14- W.Samolin, "East Turkistan to the Twelfth Century", **Central Asiatic Journal**, Vol. 9, The Hague 1964
- 15- B.Spuler, **İran Moğolları**, Çev. C.Köprülü, Ankara 1957
- 16- F.Sümer, **Oğuzlar**, Ankara 1965
- 17- R.Şeşen, **İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi**, İstanbul 1975
- 18- R.Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985
- 19- Z.V.Togan, **Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1942-1947
- 20- H.T.Wu, **Beş Sülale Çağında Sha-To'ların Çin Toplumuna Etkileri (907-1125)**, Doktora Tezi, Taipei 1970

e- Genel Kültüre Ait Kitaplar ve Makaleler

- 1- O.Aslanapa, **Türk Sanatı**, I-II, İstanbul 1972-1973

- 2- Atsız, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1943
- 3- Atsız, **Türk Tarihinde Meseleler**, İstanbul 1943
- 4- W.Bang-A.von Gabain, **Analytischer Index**, Berlin 1931
- 5- A.Bernştam, **Sotsialno-Ekonomiçeskiy Stroy Orhona-Yenisey Tyurok VI-VIII Vekov**, Moskva-Leningrad 1946
- 6- Cahiz, **Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, Çev. R.Şeşen, Ankara 1967
- 7- C.L.Chen, “A Study of Turkic Weapons”, **Altaistic Studies**, Konferenser 12, Stockholm 1985
- 8- S.G.Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972
- 9- A.Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler**, İstanbul 1988
- 10- E.Esin, **Türk Kosmolojisi**, İstanbul 1979
- 11- Z.Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, İstanbul 1976
- 12- Z.Gökalp, **Türk Devletinin Tekamülü**, Ankara 1981
- 13- S.Gömeç, “Eski Türklerde Siyasi Hakimiyet”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 100, İstanbul 1996
- 14- A.İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara 954
- 15- A.İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968
- 16- İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ankara 1977
- 17- M.Mori, “Kuzey Asya’daki Bozkır Eski Devletinin Teşkilatı”, **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 9, İstanbul 1978
- 18- B.Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara 1982
- 19- B.Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, I-IX, Ankara 1984
- 20- D.Sinor, “The Historical Role of the Turk Empire”, **Journal of World History**, 1/2, Paris 1953
- 21- A.Stein, **Innermost Asia**, I-II, Oxford 1928
- 22- O.Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi**, I-II, İstanbul 1969

“İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1999-2000, 20/31, Ankara 2000